T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

BULGARLARIN MENŞEİ TARTIŞMALARINDA ORTA ASYA İHTİMALİ

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan
A. Osman Demiral

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Kazım Yaşar Kopraman

Ankara - 2006

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Ali Osman Demiral'a ait "Bulgarların Menşei Tartışmalarında Orta Asya İhtimali" adlı çalışma jürimiz tarafından Tarih anabilim dalında doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Kâzım Yaşar Kopraman
(Başkan, Danışman)

Prof. Dr. Reşat Genç

Prof. Dr. Refik Turan

Prof. Dr. Eşref Buharalı

Doç. Dr. Üçler Bulduk

ÖNSÖZ

Yüksek lisans öğrenimi ile intisab ettiğim Gazi Üniversitesi'nde yaptığım ilk ilmi çalışma Tuna Bulgarları'nın Slavlaşması üzerine olmuştu. Bu tamamen kendi tercihimdi. Türkiye'de üzerinde pek çalışılmayan, dahası iyi bilinmeyen bu konu çok ilgimi çekiyordu. Bundan sonra, değerli hocalarımın anlayışlı tutumları ve hatta teşvikleri ile, Bulgarca öğrenmek de dâhil, yüksek lisans ve doktora öğrenimim boyunca çoğunlukla eski Bulgarların tarihi ile meşgul oldum. Böylesine yoğun bir ilgi konuya aşina olmama ve özellikle mevzu ile ilgili kaynakları tanıyıp edinmeme vesile oldu.

Eski Bulgar tarihi üzerine yazılmış ilmi çalışmaları okurken karşılaştığım husus, Bulgarların kökenleriyle ilgili ayrıntılı çalışmaların yapılmamış olması, daha da önemlisi Bulgarların kökeni ifadesinden Balkanlardaki Hıristiyan Slav halkın aslının anlaşılması oldu. En önemli eserlerdeki ifadeler dahi, sanki yeri geldiği için mecburen söylenmiş ve hızlı geçilmiş izlenimi uyandırıyordu. Gerçekten de, Bulgarların kökeni ve yurtlarıyla ilgili kısımlar bu alanla ilgili çoğu kitap ve makalede bir cümleden fazla değildir. Bu konuda yardımcı olanlar ise Eskiçağların arkeolojisi ve tarihi üzerinde çalışmaların yazdıkları bize daha çok yardımcı olmuştur. Zira Sibirya'da ve İç Asya bozkırlarındaki bazı buluntuları sonraki halklardan hangisine maletmek gerektiği veya kaynaklarda geçen belli bir topluluğun (burada Ting-Linglerin batı kolu) ahfadının kimler olduğu tartışılırken, mantıklı sebeplerle Bulgarlar adaylar arasında en başa geçirilmiştir.

Yazılı kaynaklardaki bilgilerin çok iyi tetkik edilmemesi, kaynaklar arasında ayrımcılık yapılması ve çelişkili görünen ifadelerin değerlendirme dışı tutulması ilmi tarihçilik ile bağdaşmaz. Bu sahada kaynak kıtlığı mevcutken ve bilhassa eski Bulgar tarihi bu kıtlıktan çok fazla etkilenmişken, hiçbir bilgi kırıntısını göz ardı etme lüksümüz yoktur. Bir başka gereklilik de bu kıt bilgiyi değişik bakışları ve ihtimalleri göz önünde tutarak değerlendirmek ve muayyen kalıplara bağlı kalarak heder etmemektir.

Ben de bu düşünce ile Bulgar tarihinin bazı kaynaklarında yer alan ilginç ifadeler üzerinde yoğunlaşmaya başladım. Hırvat tarihçilerin kendi milletlerinin kökenini doğuda, Orta Asya'nın güneyinde arama çabaları bana ilham kaynağı oldu. Mantıken, Türkler Orta Asya kaynaklı iseler bir Türk kavmi olan Bulgarlar da bu bölgeden gelmiş olmalıydılar. Buna zaten itiraz edilmemektedir. Ancak itiraz yokluğu bu ihtimali veya gerçeği somutlaştırma konusunda yavaş davranmaya bahane teşkil etmemeliydi. Bu inançla parçaları birleştirmeye başlayınca özellikle Maveraünnehr bölgesinde Bulgar izlerinin görünmeye başladığını fark ettim. Açık ifadelerle bu bölgede Bulgarların bulunduğundan bahseden bazı İslam müellifleri bir gerçeğe işaret ediyorlardı. Bana düşen ise daha fazla delil bularak konuyu tam bir vuzuha kavuşturmaktı.

Ortaçağ İslam kaynaklarının tamamını, en azından eserlerin bütün sayfalarını okuma imkânım olmadı. Arapça ve Farsça bilmeyişim bu konuda etkendir. Bu eserlerin sadece Türklerle ilgili kısımları Türkçeye çevrilmiştir. Bu metinlerin dışında da konuyla ilgili bahislerin veya ipuçlarının bulunması muhtemeldir. Yine de, İngilizce ve Fransızca tercümeleri bulunan bazı eserleri de inceleyince, sözkonusu kaynaklarda daha tatmin edici deliller buldum. Bu çalışmanın bir diğer eksiği ise Soğdca, Hintçe ve Çince kaynakların bizim bakış açımızla tetkik edilememesidir. İran kaynaklarında bu konuda yardımcı olacak veriye rastlayamadık. Buna rağmen bu eksiklerin çalışmamızın temellendirilmesini fazla etkilemediği inancındayım.

Kronolojik bir tarih çalışması olmayan bu tezde farklı bir yöntem izlenmiştir. Herşeyden önce yapılması gereken şey, çalışma konumuz hakkındaki mevcut bazı telakkilerin bertaraf edilmesiydi. Öncelikle Doğu Avrupa'da Bulgarlar merkezli olarak gelişen etnik oluşumun yeni baştan açıklanması, daha doğrusu etnik veya hakiki Bulgarlar ile Bulgarlaşanların ve Bulgar sayılanların (Oğurlar vs.) ayırdedilmesi gerekti. Tezimizin ilk bölümü bu konuya hasredilmiştir. Bu bölümde sadece yeterli seviyede siyasi tarih bilgisine yer verilmiş, bu arada Bulgarlığı tayin için gerekli bilgiler, en başta dil verileri, nakledilmiştir.

İkinci bölümde tezin esası olan Orta Asya'da Bulgar varlığıyla ilgili bilgiler nakledilmiş ve yorumlanmıştır. Bu bilgiler oldukça dağınık ve birbiriyle alakasızdır. Kurulabilecek tek sistem, bunları birbirini destekleyecek şekilde sıralamak olmuştur. Buradaki delil ve ipuçları bölüm içinde ayrıca özetlenmiş, tezimizin bir nevi sonucu burada ifade edilmiştir.

Üçüncü bölümde ise tezimizin buraya kadar olan kısmında vardığımız neticeler Avrasya'daki etnik oluşumun tabiatı çerçevesinde, paralel bazı örneklerin yardımıyla açıklanmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla bu bölüm aslında çalışmamızın sonucu mahiyetinde olup, Bulgar tarihinin hiç bilinmeyen Eskiçağ dönemini aydınlatmaya yönelik bir medhaldir. Bununla birlikte uzunca bir toplu sonuç bölümü de yazılarak, ulaşılan sonuçlar yeni bazı yorumlar eşliğinde hülasa edilmiştir.

Tez konumu edindiğim malzeme ile birlikte Hocam Prof. Dr. Kâzım Yaşar Kopraman'a sunduğumda, tereddütsüz devam etmem konusunda teşvikte bulundular. Kendileri de konu üzerinde düşünerek benim planımın son halini almasına katkıda bulundular. Böylece tezimizin yazımı büyük ölçüde kolaylaşmış oldu. Sadece tez çalışmam boyunca yoğun meşguliyeti içinde gösterdiği yakın ilgi ve büyük yardım değil, yüksek lisans ve doktora öğrencisi olarak Gazi Üniversitesi'nde geçirdiğim yıllar boyunca pek çok

hususta desteklerini esirgememeleri ve her müşkilde daima yardımcı olmaları sebebiyle de kendilerine burada teşekkür ediyorum.

Bu üniversitede geçirdiğim yıllar içinde gerek derslerinden istifade ile gerekse gösterdikleri yakın ilgi ve dostluk hasebiyle isimlerini zikretmem gereken hocalarım içinde en başta Prof. Dr. Reşat Genç, Prof. Dr. Refik Turan ve Prof. Dr. İlhami Durmuş gelmektedirler. Kendileri bu tez esnasında da yardımlarını sürdürdüler. Layıkıyla teşekkür için kelime hazinem yetersiz kalmaktadır.

Ayrıca çeşitli aşamalarda sorularımı sabırla cevaplayan ve yorumlarımı değerlendiren, özellikle de kaynaklara erişimde yardımcı olan Prof. Dr. Ramazan Şeşen, Prof. Dr. Salim Cöhce, Prof. Dr. Ahmet Taşağıl, Yrd. Doç. Dr. Bilgehan A. Gökdağ, Yrd. Doç. Dr. Mehmet Tezcan ve Yrd. Doç. Dr. Ali Ahmetbeyoğlu'na şükran borçluyum. Kendileriyle istişare ettiğim ve bazı zor konularda yardımlarını aldığım yurt dışındaki bilginler arasında Rutgers'dan Prof. Dr. Peter B. Golden, Kazan'dan Prof. Dr. Mirfatih Zekiev, Sofya'dan Prof. Dr. Plamen Tzvetkov, Szeged'den Doç. Dr. István Zimonyi ve Semerkant'dan Dr. Gaybullah Babayar özel yer tutmaktadırlar. Özel bir teşekkürüm de Alanlar hakkındaki çok değerli eserini getirerek hediye eden, hatta bir ara doktora tez konusu olarak Alanlar üzerinde düşünmeme sebep olan Barselona'dan Dr. Agustí Alemani'yedir. İlham kaynağım ise "Asya tarihini Asyalılar yazmalıdır" diyerek beni bu gözle ve bağımsız ve cesur bir kararla tarih çalışmaya teşvik eden Hindistanlı âlim Prof. Dr. A. K. Narain olmuştur.

A. Osman Demiral
Çorum, 26.6.2006

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR CETVELİ

a.g.e.: Adı geçen eser
a.g.m.: Adı geçen makale
a.g.t.: Adı geçen tebliğ
c.: Cilt
çev.: Çeviren
der.: Derleyen
ed.: Editör
haz.: Hazırlayan
No.: Numero
Nu.: Numara
s.: Sayı
S.: Sayfa
p.: Page
vol.: Voleme

GİRİŞ

Bulgar kelimesi bir kavim adı olarak bugün önemli bir Balkan milletinin ve devletinin adıdır. Aynı zamanda bu isim tartışılan bir konu olarak Kuzey Kafkasya'da yaşayan bir Türk halkı olan Balkarların isminde yaşamaktadır. Bu kavim adı Balkanlardaki telaffuzunun aynısı biçimiyle, Orta İdil boyunda yaşayan Tataristan Tatarlarının öz adlandırmaları olarak 20. yy. başlarına kadar yaşamış, ancak Bolşeviklik döneminde halkın hafızasından büyük ölçüde silinmiştir.[1]

Sağlam bir temele oturmayan yeni bazı çalışmalar bir tarafa bırakılacak olursa, ilim aleminin Türklükleri konusunda ittifak ettiği Eski Bulgarlar, gerek yaşadıkları ve faal oldukları bölgeler, gerekse Ortaçağlardaki maceraları itibariyle dönemin kaynakları ve gözlemcileri nazarında oldukça ilginç ve fakat o ölçüde kafa karıştırıcı bulunmuşlardır. Bulgarlar o dönemde dünyanın iki yarısının, Doğu ve Batı'nın hem içinde, hem de kenarındaydılar. Batıdaki kollarıyla Bizans'ın ve Hıristiyan Avrupa'nın dikkat alanı içindeydiler ve bir süre sonra da bu dünyanın mensubu olmuşlardır. Doğudaki kollarıyla da Müslümanların gözünde önemlerini koruyorlardı ve yaklaşık Balkanlardaki soydaşlarıyla eş zamanlı olarak onlar da İslam dünyasına intisap etmişlerdir.

---

[1] Bu konu, bir milli kimlik tartışması olarak Tataristan'da son dönemde yeniden alevlenmiştir. Bir kısım Tatar aydını Moğol/Altın Orda etkisini ve mirasını reddederek veya fazla itibar etmeyerek, Tatarlığı doğrudan doğruya Bulgar etnik mirasına oturtur ve milli ismin de birkaç nesil öncesine kadar olduğu gibi Bulgar/Bolgar olması gerektiğini öne sürer. Buna karşı çıkanlar ise en başta siyasi bir sakıncaya dikkat çekerler: Orta İdil'de Bulgarlaşma cereyanı Rusya'da çok geniş bir alanda bulunan Tatarlığın parçalanmasından başka işe yaramayacaktır. Yani böyle bir durumda Baraba, Tobol veya Kırım Tatarlarının Kazan

1. Doğu Avrupa Tarihinde Bulgarlığın Yeri ve Önemi

Attila'nın ölümünden sonra Hun devletinin nispeten kolay bir şekilde ortadan kaldırılması Bizans açısından kuzey cenahını emniyete almışa benzemiyor. Bu yüzden, İmparator 1. Anastasius (491-518) zamanında, kuzeyden gelen saldırılara karşı Trakya'da büyük bir duvar inşa edilmiştir. Ancak Anastasius'un döneminde, diğer zamanlara kıyasla, kuzeyden çok büyük saldırılar ve tehditler yoktur. Büyük birer siyasi iradeyi sergilemeyen çeşitli asıllardan toplulukların sınır ihlalleri ve tacizleri söz konusudur.

Dolayısıyla, kuzeyde büyük bir devlet yok iken, İmparator'un savaşmak yerine düşmanlarını Çin Seddi gibi bir mânia ile durdurmayı tercih etmesi, bildiklerimizi yeniden gözden geçirmemizi gerektirir. Bizans'ın hala Hun döneminin yorgunluğundan kurtulamadığını, savaşmak yerine istihkâmlarla savunmayı tercih ettiğini düşünmek mümkündür. Nitekim Anastasius aslen asker değil, hazine görevlisi bir saray memuru idi; öldüğünde de dolu bir hazine bırakmıştı.[2] Ancak, kuzeydeki tehlike ve tehdidin bizce göründüğünden daha büyük olduğunu düşünmüş olmalıdır.

Atilla'nın oğullarından kurtulmasına ve Hun devletini kökten çökertmesine rağmen (469), Bizans hala Hun sendromundan kurtulamamış olup (duvar 507 yılında tamamlanmıştır), sürekli yeni Hunların ortaya çıkacağını düşünüyordu. Veya gerçekten Hun kalıntıları veya Bulgarlar eski Hunları hatırlatacak bir güçte idiler.[3]

Tatarlarıyla ortak paydası azalacaktır. Bu konuda önemli bir eser olarak bkz. Alfred H. HALİKOV: Kto mi – Bulgari ili Tatari?, (Kazan, 1992).

[2] George OSTROGORSKY: Bizans Devleti Tarihi, çev. F. Işıltan, 4. Baskı, (Ankara, 1995), 59-60.

[3] László RÁSONYI: Tarihte Türklük, 2. Baskı, (Ankara, 1988), 90.

Attila'nın oğullarının sahneden çekilmesinden sonra bölgede olup bitenleri açık olarak bilemeyişimiz, bu esnada gerçekleşen olayların sonucu olarak müteakip dönemi etkileyen gelişmelerin oyuncuları ve bunlarla ilgili kimi konuları da karanlıkta bırakmakta, yapılan açıklamalar sağlam zemine oturmamaktadır. Buradaki mesele devlet yıkıldıktan sonra Hunların ne yaptığı, Oğurların Bulgarlarla ilişkileri ve Bulgarların gerçekte kim oldukları sorularının iyi cevaplanması olarak gözüküyor.

Hunlardan sonra Batı bozkırları, Golden'ın ifadeleriyle "bir kabileler çöplüğünü" andırıyordu. Kavimler Göçü'nün başladığı bu bölgede sadece Türk değil, çeşitli German ve Slav, belki de İranî ve Fin-Ugor toplulukları dolaşıp duruyordu. [4] Doğu Avrupa tarihinin kabaca 450-950 yılları arasını 'Bulgar çağı' olarak nitelemek mümkündür. Bu dönemde bütün bölgede baş oyuncu, çoğunlukla da hakim unsur Bulgar Türkleridir. 7. yy'da kurdukları devlet tarihte büyük etki yapmıştır. Bulgar ağırlığı 7. yy sonlarında Hazarların yükselmesi ile darbe almış ve iki yüzyıl sonra Peçeneklerin gelmesi ile Bulgar dünyası kesin olarak ikiye, belki Hazar idaresine düşen Kafkasları da eklersek üçe bölünmüştür. 10. yy'da Kiev'in yükselişi Bulgar hakimiyet alanını iyice daraltmış, 971 yılında Tuna Bulgar Hanlığı'nın Bizans tarafından yıkılışı ile de sadece İdil Bulgar Devleti kalmıştır.

2. Konuyu Çalışmanın Zorlukları

Bulgarların dağıldıkları coğrafyanın oldukça geniş ve kopuk olması (Balkanlar, Kuzey İtalya, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlar, Kafkasların kuzeyi, Orta İdil boyları ve tezimizde işlenecek olan Maveraünnehr), bu halkın kendisinden bize mufassal bilgi ulaşmaması ve Ortaçağ boyunca

[4] Peter B. GOLDEN: Türk Halkları Tarihine Giriş, çev. O. Karatay, (Ankara, 2002), 79.

Bulgarların tarihi hakkında derli toplu bilgi veren birisinin bulunmaması gibi sebeplerle, bu kavim hakkında bize ulaşan malumat oldukça dağınık ve kafa karıştırıcıdır. Zamanımız tarihçiliğinin bu muammayı çözme çabaları esnasında bazı büyük isimlerce yapılan bir takım tespitlerin ilim âleminde nâs olarak algılanması ise, bu meselenin nihai çözümsüzlüğüne büyük katkı yapmıştır.

Dolayısıyla, Bulgarların eski tarihleri bugün Avrasya Ortaçağ tarihinin en zor mevzularından birini teşkil etmektedir. Belki bu yüzden, kaynakların haklarında nispeten iyi bilgi verdikleri Tuna Bulgarları, geç dönem İdil Bulgarları ve bir nebze de Büyük Bulgar konularında çok ayrıntılı ve ileri çalışmalar yapılırken, Bulgarların menşei ve bazı Ortaçağ kaynaklarındaki bunlar hakkında verilen şaşırtıcı ve çelişkili (gözüken) haberlerin tahlili konuları çoğu kez en büyük âlimlerce bile hızlı geçilmiştir. Avrasya'daki etnik oluşumların tabiatını kavrayamadığı görülen son zamanların kimi uzmanları ise, oturmuş disiplinleri reddedip yeni ufuklara açılma adına, tarihin gelişmesine ve mantığına zıt bazı yollara girmişlerdir. Bulgar ismi taşıyan herkesi aynı kavmî teşekkülün üyesi olarak görmeyi buna bir misal olarak verirsek, pek çok ünlü alimin de bu tür bazı yanılgılardan kurtulamadığını görürüz. Bunları tez esnasında yeri geldikçe ifade edeceğiz.

Kaynaklardaki bilgi azlığı ve çelişkiler dışında, eski Bulgar tarihini çalışmanın bazı zorluklarını kısaca şöyle belirtebiliriz: Bilebildiğimiz dönemde Bulgarlar Batı Avrasya bozkırlarında, hem yerleşik tarım topluluklarının ve büyük siyasi güçlerin ve geleneklerin bulunduğu güney, hem de hâlâ içtimai teşkilatlanma seviyesinin en alt basamaklarında yaşayan avcı-toplayıcı iktisadi düzenin hüküm sürdüğü orman kuşağı halklarının yaşadığı kuzey arasında, her ikisiyle de yoğun ilişki içinde yaşamışlardır. Bulgar'ı tanıyabilmek için münasebette bulundukları bu halkları da (Slavlar, Fin-Ugorlar, Germenler, Kafkasya yerlileri, bazı İranî topluluklar ve en başta da diğer Türk kavimleri) iyi tanımak gerekir. Bahsedilen iktisadi ve siyasi

düzenlerin ve içtimai yapıların iyi bilinmesi ve bunların etnik süreçlere, dolayısıyla da tarihin akışına katkısının iyi irdelenmesi gerekmektedir. Bu şekilde, kaynaklardaki yetersiz bilgileri telif için iyi bir dedektif olması zaruri olan tarihçi, aynı zamanda sosyolog, antropolog, arkeolog, etnolog, etnograf ve dilbilimci olacak, bütün bu disiplinlere yukarıda anılan halkların eski tarihleri hakkındaki uzmanlıkları ekleyecektir. Hepsinden önce de Bizans, Latin, Ermeni, Süryani, Arap, Fars, Rus ve Türk kaynaklarının hepsinden de faydalanmasını bilecektir.

Bütün bunların tek bir kişide toplanması pek müşkildir ve açıkça hem bu disiplinler ve hem de bu disiplinler içindeki uzmanlık alanları arasında işbirliğine ihtiyaç vardır. Bunun büyük ölçüde başarıldığını belirtmeliyiz. Özellikle çalışmalarına Fin-Ugor ve Moğol dilleriyle ilişkileri de katan Türkologların, daha doğru bir tabirle Avrasya dilbilimcilerinin büyük katkılarıyla eski Bulgar dünyasının esrarı, en başta konuştukları dilin temel hususiyetleri büyük ölçüde aydınlatılmıştır. Arkeologların bazı bulguları da bu alanda bazı ufuklar açmıştır.

3. Önyargıların Aşılması ve Gerçeğin Tespiti

Esas mesele disiplinler arası yardımlaşmanın yoğunluğundan ziyade, şimdiye kadar kaide olarak görülen bazı hükümlerin diğer bazı ihtimaller dâhilinde düşünme imkânını ortadan kaldırması olarak gözükmektedir. Dolayısıyla, belli bir verinin ilim âlemindeki umumi kabul biçimi -elbette- göz ardı edilmemekle birlikte, tüm verilerin şimdiye kadarki değerlendirmelerin ağırlığı nazara alınmadan, tüm ihtimaller katılarak yeni baştan değerlendirilmesi zarureti ortada durmaktadır.

Tarihin kaynaklarının kaynağı hakkındaki bazı önyargılar da bilgimizin gelişmesinin önünde menfi bir etken olarak durmaktadır. Bizans eserlerinin tartışmasız şekilde itibar görmesine karşılık, Ermeni veya Süryani kitaplarına aynı ölçüde bir itibar gösterilmemesi, İslam kaynaklarından ise, haberlerin tam manasıyla tahliline gidilmeksizin, hep peşin bir hükümle kafa karıştırıcı olmak veya istinsah hatası taşımakla şikâyet edilmesi çağdaş tarihçiliğin çıkmazları arasındadır. Hâlbuki mevcut bilgi kıtlığı muvacehesinde en ufak bilgi kırıntılarına bile itibar etmek, ancak değerlendirirken ihtiyatı elden bırakmamak durumundayız.

Bu arada, ilimle bezeli görülen ırkçı (burada daha çok Hint-Avrupacı veya Aryani) yaklaşımlar da aynı ölçüde tarihî gerçeğin yolunda önemli bir engel olarak durmaktadır. Bunlardan yeri geldikçe bahsedilecektir.

4. Eski Bulgarlara Duyulan İlgi

Hangi kaynağa (Moses Khorenats'i veya İoannes Antiokhes) itibar edilirse edilsin Bulgarların ismi açık şekilde ilk kez Kafkasların kuzeyinde geçmektedir. Belirteceğimiz üzere, Çin kaynaklarında geçen ifadeler muğlâktır. Suvarlar ve Hazarlar gibi, doğudaki menkabeleri hakkında bilgimiz bulunmayan ve en azından isimleri itibariyle ilk kez batıda karşımıza çıkan kavimlerden olan Bulgarlar, erken Türk tarihi içinde önemli bir yere sahiptirler.

Kısıtlı verilerle inşa edilebilen ve bugün yaşayan Çuvaş Türkçesi ile bağlantılı olduğu görülen eski Bulgar dili, hem yapı ve ses özellikleri, hem de Moğolca ve diğer Doğu dillerindeki erken devir Türkçe kelimelerin kaynağı olması dolayısıyla, Türklük çalışmalarında büyük ilgi çekmiş, Türklerin asli

dilinin Bulgarca özellikler taşıdığı neticesine ulaşılmıştır. Bu, Türklerin aslını bulmaya doğru önemli bir adım teşkil etmekteydi.

En azından erken dönemde Türkçenin, Bulgarca mizacı ağır basan kolu ile şimdi dünya Türklüğünün yaklaşık yüzde 99,5'inin konuştuğu ve Ortak Türkçe denilen kolu arasında ikiye bölünmüş olması, ilmin üzerinde durması gereken bir mesele idi. Bu, aynı zamanda, ilk çalışmaları başlatan âlimleri hayli zorlayan Çuvaşçanın kökleri konusu için de önemliydi. Kısaca, eski Bulgar çalışmaları eski Türklüğü tam tespit için ilerlemesi gereken bir disiplin olarak görülmüştür ve hâlâ bu hususiyetini korumaktadır.

5. Bulgarların Tarihteki Yeri

Bulgarların Doğu Avrupa tarihindeki rollerine gelince: Bu Türk kavmi, çoğunlukla parçalı halde olsa da, Hunların inkırazı (5. yy'ın ikinci yarısı) ile Peçeneklerin gelişi (9. yy'ın ikinci yarısı) arasında Batı bozkırlarının sahibiydiler. Sadece Hazarlar onlarla bu konuda rekabet edebiliyordu. Bulgarların veya Bulgar siyasi kültüründe bulunmuş ve onlarla bütünleşmiş diğer toplulukların kurduğu devletlerden Tuna Bulgar Devleti, bugün bir Slav milletinin devleti olarak varlığını sürdürmektedir.

Aynı şeyi İdil Bulgarları'nın siyasi mirasçısı olarak görmemiz gereken Tataristan ve en azından bir ihtimal dil mirasçısı olan Çuvaşistan için de söyleyebiliriz. Yüzyıllar boyunca çok değişik etnik tabakaların teressübatıyla oluştuğu iyi bilinse de, Orta Kafkaslardaki günümüz Karaçay-Balkar Türklüğünün köklerinde de esasen Bulgarlığın bulunduğu bilinmektedir. İsimleri Bulgarları çağrıştıran Onoğur Türklerinin kurduğu Macaristan, Sarı Oğurların kurduğu Hırvatistan ve doğrudan Büyük Bulgarlardan olan, Kubrat

Han'ın oğlu Kuber'in kurduğu Sırbistan bugün hâlâ yaşayan devletlerdendir. Bunlara bu çalışma içinde yeri geldikçe temas edilecektir.

Tarihin akışında, başlangıç noktasında bulunmaları sayesinde çok önemli ve belirleyici rolleri bulunan Türk kavimleri olmuştur. Mesela Batı Hunlarının sebep olduğu Kavimler Göçü neticesinde bugünkü Avrupa'nın etnik, dolayısıyla da siyasi yapısı şekillenmiştir. Tartışmalı ve itiraza açık bir konu olsa da, Hazarların İslam'ın ilerleyişini engellemelerinin Doğu Avrupa'nın kaderini etkilediği söylenmektedir. Veya Osmanlıların Akdeniz hakimiyetinin Batı Avrupalı güçleri keşiflere yönelterek neticede günümüzdeki güçlü Atlantik dünyasının ortaya çıkışını hızlandırdığı iddia edilmektedir.

Bunların hepsi de tarihin hassas anlarında gerçekleşen siyasi gelişmelerle ilgilidir ve birer zincirleme tepkime misalidirler. Bunlarda etnik boyut pek bulunmaz. Bulgarlar ise böyle bir zincirleme etki ve tepkide bulunacak bir siyasi faaliyet içinde yer almamışlar, buna karşılık bizzat içinde ve başında bulundukları faaliyetlerle bugünkü Doğu Avrupa'nın etnik ve siyasi kültür ve geleneklerinin biçimlenmesinde doğrudan çok büyük rol oynamışlardır.

6. Adlandırma Tercihleri

Tuna boylarında Slavlaşma, İdil'de ise Tatarlaşma öncesindeki Bulgarlar için ilim âleminde Ön-Bulgar (Proto-Bulgar) tabiri kullanılmaktadır. Bu adlandırmanın çıkış ve dayanak noktası günümüzdeki Slav ve Ortodoks Bulgarlarının esas alınmasıdır. Hâlbuki bu Balkan Bulgarları eski Türk Bulgarların siyasi mirasçılarından sadece bir kısmını oluştururlar. Etnik mirasta ise fazla payları yoktur.

Yani Ön-Bulgarlar şimdiki Bulgarların çok az nispette atalarıdır. Dolayısıyla bu Bulgarları esas almak hem diğer mirasçılara, hem de çok geniş bir alanda varlığını sürdürmüş olan eski Türk Bulgar geleneğine karşı hakkaniyetli bir davranış olmaz. Bulgar isminin sahibi olmak, Ön-Tatar, Ön-Macar, Ön-Hırvat gibi topluluklar da sonuçta Ön-Bulgar ile bitiştiğinden, günümüz Bulgarlarını imtiyazlı varis konumuna getirmez.

Ayrıca da eski Bulgarlar kendileri bir 'ön' topluluk değil, 'ön'leri olan oturmuş bir kavim idi. Yani gerçek Ön-Bulgarlar bütün Ortaçağ boyunca Doğu Avrupa'da etkili olan Bulgar Türklerinin ataları olmak lazım gelir. Bu yüzden biz, Ortaçağ Bulgar Türklüğünü 'Eski Bulgar' olarak adlandırmayı uygun gördük. Bu eser doğrudan kendileri hakkında olduğu için de, sadece kimi başlık ve vurgularda 'eski' tavsifini kullandık. Aksi yönde bir açıklaması olmadıktan sonra, buradaki 'Bulgar' tabiri, Ortaçağ'ın Türk Bulgar'ını anlatmaktadır.

Edebiyatta Bulgar çalışmalarını doğrudan Bulgar araştırmaları ve Türklük araştırmaları içinde Bulgarlara değinen eserler olarak iki kısma ayırabiliriz. İkinci kısmın önemi, temel meselelere ışık tutan çalışmaların tamamına yakınının bu eserler arasında bulunmasından gelmektedir. Her iki kısımda da sadece Bulgarların aslına dair fikir beyan edenleri almak üzere, öncelikle birinci kısmın önemli eserlerini sayacağız.

7. Temel Tezler

Gumilev, Halikov ve Gening gibi isimlere göre Bulgarlık Doğu Kazakistan bozkırlarında oluşmuştur. Burmov, Kristanov, Angelov gibi Bulgar

bilginleri ise bu oluşumun Kafkasların kuzeyinde vuku bulduğuna inanırlar.[5] A. P. Smirnov Bulgarları Sarmatlara bağlar.[6] Aslında Bulgarların Türk kökeni savını 18. yy sonu ve 19. yy başlarından itibaren önemli tarihçiler dile getirmeye başlamıştı: A. L. Schlözer, N. M. Karamzin vs. Aynı dönemde J. Klaphrot ise 1826 yılında onların Fin-Ugor kökenli olduğu fikrini ortaya attı. Öte yandan W. Wienielin, S. S. Uvarov ve P. S. Savielev-Rostislaviç gibi Slavistler onların Slav asıllı olduğunu ileri sürüyorlardı. Ch. Fraehn, V. V. Grigoriev ve V. İ. Grigoroviç gibi alimler ise bu halkın Türk, Fin-Ugor ve Slavların karışımı olduğu fikrini savundular. 19. yy'ın ünlü Slavbilimcisi P. Šafarik bu karışım kuramına Hun-Ural çeşnisi verdi. 1866'da A. N. Popova'nın *Bulgar Hanları Listesi*'ni yayınlamasıyla da Türk kuramı güç kazandı.[7]

Türkiyat tecrübeleri zayıf olan Bulgar âlimlere mukabil, ünlü bir Türklük araştırmacısı olan E. Tryjarski de bu konuda çalışmış ve birçok boşluğu doldurmuştur. O, tıpkı Sinor gibi Bulgarlığın Hunluk içinde oluştuğu, Atilla'nın devletinin ürünü olduğu fikrine sıcak bakar.[8] Ancak Bulgarlar Hun devleti içine zorla alınmışlardır; kendileri sâf Hun değildirler.[9]

8. Konu İli İlgili Çalışmalar

1869 yılında Bulgar tarihçi ve devlet adamı Gavril Kristeviç *İstoriya Bılgarska* (Bulgar Tarihi) adlı kitabını yayınladı. O, burada Bulgar tarihini

---

[5] Edward TRYJARSKI: "Protobułgarzy", Hunowie Europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczynegowie, yay. K. Dąbrowski - T. Nagrodzka-Majchrzyk - E. Tryjarski, (Warszaw, 1975), 161.
[6] TRYJARSKI: a.g.e., 158.
[7] TRYJARSKI: a.g.e., 155-156.
[8] TRYJARSKI: a.g.e., 157-158; Denis SINOR: Inner Asia, History-Civilization-Languages, A Syllabus, (The Hague, 1969), 153.
[9] TRYJARSKI: a.g.e., 162.

Hunlarla ilişkilendirir.[10] Bir Rus üniversitesinde, Harkov'da çalışan Marin Drinov ise Bulgar Türklerinden bahsetti ve Bulgarların geriye isimlerini bırakarak Slavlar arasında eridikleri fikrini öne sürdü. Onun buna örneği Rusların Slavlar arasında aynı şeyi yapmalarıydı.[11]

Genel Bulgar tarihinde tüm dünyada en önemli eser olarak Vasil Zlatarski'nin *Bulgar Devleti Tarihi* önemini korumaktadır.[12] 20. yy'ın çok verimli geçen ilk yarısındaki ilmi ve fikri ortamın mensubu olan Zlatarski, büyük eserini iki dünya savaşı arasındaki dönemde (1918-1940) piyasaya çıkarmıştır. Bulgar tarihçiliğinin babasının bu eserinin ikinci baskısı, kendisinin milliyetçi duruşuna rağmen, 1970-71 yıllarında komünist rejim tarafından büyük bir itinayla, üç cilt olarak yayınlanmıştır. İlk cildin tamamen Eski Bulgar tarihine ayrılmasına ve ilgili haberlerin çok ayrıntılı işlenmesine rağmen, eserde sadece ilk kısmın başlığı ve ilk cümlesi Bulgarların nihai kökeniyle ilgili fikir beyan eder: "*İlk Bulgarları Hun dünyası içinde aramamız lazımdır.*"[13]

Zlatarski, Rusların Osmanlı'ya karşı Bulgarları sürekli kışkırttığı ve bu iki halkın dilce olduğu gibi soyca da akrabalığını vurguladıkları bir dönemde yetişmişti; bu dönemde çok ilginç ve gülünç tarih kitapları da yazılmıştır. Ancak sonradan durum değişti. Akademik tarihçilik Bulgaristan'a da ulaştı; eski kaynaklar incelendi. Bulgar ve Slavları kesin hatlarla ayıran doğu ve batının tüm kaynaklarının yanında, mesela Tuna Bulgar hükümdarı Omurtak Han'ın kendi kitabesinde Slavları düşman olarak nitelediği görüldü.[14] Ayrıca, milli siyaset olarak da Bulgaristan yönünü Rusya yerine Almanya'ya çevirdi

---

[10] Plamen TZVETKOV: Bılgariya i Balkanite ot drevnostta do naşi dni, (Varna, 1998), 21.
[11] TZVETKOV: a.g.e., 21. Rusların aslıyla ilgili fikirlerin gelişimi için bkz. Dimitri OBOLENSKY: "The Varangian-Russian Controvensy: The First Round", The Byzantine Inheritance of Eastern Europe, London, 1982, 232-242.
[12] Bkz. Vasil ZLATARSKİ: İstoriya na bılgarskata dırjava prez srednite vekove, C.1, (Sofiya, 1970).
[13] ZLATARSKİ: a.g.e., 55.
[14] TZVETKOV: a.g.e., 22.

ve Kızılordu'nun işgaline uğradığı 1944'e kadar böyle kaldı. 1913 yılında kıyasıya savaştığı Osmanlı devleti ile ertesi yıl müttefik oldu.

Bu ortamda, kuşkusuz siyaseten aynı çizgide bulunan Macarların Türklüğe olumlu bakan disiplinlerinin de etkisiyle (krş. G. Fehér'in ömrünü Bulgaristan'daki araştırmalara geçirmesi örneği), ki erken Bulgar tarihinin pek çok meselesinde çözüm önerileri Macarlardan gelmiştir, Bulgaristan'da Türklerle tarihin derinliklerinde akrabalığı yadırgamayan bir anlayış yerleşti ve kök saldı.

Akademik dönemin ciddiyetini yansıtan bu çalışmayı 1936'da Sısılov'un *Pıtya na Bılgariya* (Bulgaristan'ın Yolu) adlı eseri izledi.[15] Onu yakından izleyen Stanişev ise 1942 yılında bir kısa tarih yayınladı.[16] Bunlar, Drinov'arın çoktan söylediği, artık evrensel kabul görmüş görüşleri yansıtıyorlardı: Asparuh'un Türk asıllı Bulgarları biyolojik olarak Slavlar arasında kaybolmuşlardı.

Akademik Bulgar tarihçiliğinin Bulgaristan'daki yükselme devri siyaseten mihver güçleri yanındaki Bulgar'ı temsil eder. Bu dönemin diğer ünlü isimleri A. Proiç, B. Filov ve P. Mutafçiev'dir. Bunlar Türk kuramına bağlı kimselerdir.

Lakin Bulgaristan'ın Sovyetlerce işgali tarihçilikte de peşin bir yorumu beraberinde getirdi: Sovyetler döneminde Bulgarlık için Slav kökenleri önermek "*ebedi Bulgar-Rus dostluğuna*" ve Sovyetlerin kalıcılığına hizmet ve ilginç şekilde "*milliyetçilik karşıtı*" bir hareket olarak algılandı. Tersi de açıkçası rejim karşıtlığını çağrıştırıyordu.[17] Aynı propaganda akademik tarihçiliğin bölgede henüz başlamadığı dönemde, Rusların Bulgarları

[15] D. D. SISILOV: Pıtya na Bılgariya, (Sofiya, 1936).
[16] N. STANİŞEV: Kratka istoriya na Bılgarite ot nay-stari vremena do dnes, (Sofiya, 1942).
[17] TZVETKOV: a.g.e., 6-7.

kışkırtması sırasında kullanılmıştı.[18] Rusya'da da benzer bir eğilim vardı. Bu döneme Marr'cı bilginler damga vurur: N. S. Derjavinov ve M. İ. Artamonov.[19] Ancak Baskakov ve Khalikov gibi isimlerle birlikte Rusya'da Türk kuramı yeniden güçlendi.

Son dönemin en önemli çalışmaları kuşkusuz Plamen Tzvetkov'a aittir. Kendisi bir Uralbilimci olan Tzvetkov, Bulgar etnik oluşumunda Fin-Ugor katkıya özellikle vurgu yapar. Formülü ise "*Bulgarca güçlü Hint-Avrupa etkisi altındaki bir Ural-Altay dilidir; Slavlar ise güçlü Ural-Altay etkisindeki Hint-Avrupa dillerinde konuşurlar.*" şeklindedir.[20] Bulgarlığın oluştuğu bölge ise, ona göre Balkaş gölü ile Sarı nehrin yukarı kolları arasındaki bölgedir.[21]

9. Modern Tarih Çalışmalarında Bulgarlar Konusu

Bulgarlar hakkındaki çalışmaların tarihçilerden ziyade dilciler eliyle ilerlemesi sebebiyle, bir taraftan bu kavmin tarihteki rolünün toptan bir bakış açısıyla değerlendirilmemesi ve münferit olarak ele alınması, bir taraftan da Bulgarların dil özelliklerinin aynı özellikleri gösteren tüm Türklüğe teşmil edilmesi ve böylece dilbilimde de mevcudun çok fevkinde bir Bulgar varlığının ortaya çıkışı gibi iki ucu da vartalı bir durumla karşı karşıyayız. Bulgarlığın tam olarak tespiti konusundaki son derece müdekkikane çalışmalar, bir bakıma üstünkörü ve dikkatsiz yaklaşımların gölgesinde kalmıştır denebilir. Başka bir deyişle, tarihçilik Bulgarlığı hak etmediği nispette küçültmüş, dilcilik ise onu olmadığı ufuklara taşımıştır.

---

[18] TZVETKOV: a.g.e., 21.
[19] TRYJARSKİ: a.g.e., 156-157.
[20] TZVETKOV: a.g.e., 27.
[21] TZVETKOV: a.g.e., 57; "Türkler, Slavlar ve Bulgarların Kökeni", Türkler, C.II, (Ankara, 2002), 603.

Birkaç misal verirsek, Türk tarihine Doğu Avrupa çerçevesinde toplu bakan eser veren âlimlerimizden A. Nimet Kurat, tarihte Macarlığı itelemekten başka fazla rolleri bulunmayan Peçeneklere 20 sayfa ayırırken, bütün Bulgar dünyasına 10 sayfa ayırmıştır, bunun da sekiz sayfası İdil Bulgarları hakkındadır.[22] Çeşitli yerlerde dağınık olarak Bulgar meselesine dokunmakla birlikte, Z. V. Togan ünlü eserinde bu kavim için tek bir sayfa ayırmıştır.[23] O. Turan, Türklerin İslamlaşmasında İdil Bulgarları'nın öncülüğünü vurgulamakla birlikte,[24] bu konuyu ağırlıklı olarak bir Orta Asya tarihi meselesi olarak görmüştür. Kendisi (G. Fehér'in Türkçe kitapçığını[25] takiben) Bulgarların aslı hakkında İngilizcesi de olan Türkçe bir kitapçık[26] vücuda getiren İ. Kafesoğlu için Oğur ve Bulgarlar, İslam öncesi Türk tarihinde nispi olarak fazla bir yere sahiptir,[27] ancak haklarında özel ve fazlaca bir vurgu yoktur. Bu fazlaca yerin sebebini 1980'lerde Bulgaristan Türklüğüne karşı yürütülen eritmeci siyasetlere bir tepki olarak tahmin etmek zor değildir.

Dili fazla nazara almayan tarihçilerden Barthold, İdil Bulgarı'nın İslam'ı kabulüne yeterli yeri vermişse de, Türk tarihine hasredilmiş kitabında (konferanslarında) umumi olarak Bulgarlardan bahsi, Ruslardan bahsinden fazla değildir.[28] Gumilev'in tutumu ise ilginçtir. Yeri geldikçe, başka kavimleri anlatırken, Bulgarlarla ilgili çok ilginç iddialar ileri sürer, ancak Peçenekleri, Oğuz/Guzları vb. incelemesine mukabil onları tek bir başlık altında hiçbir zaman toplamaz. Onun Bulgarlar hakkındaki görüşlerini öğrenebilmek için

---

[22] Akdes N. KURAT: IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, 3. Baskı, (Ankara, 2002), 108-118.
[23] Zeki V. TOGAN: Umumî Türk Tarihine Giriş, 3. Baskı, (İstanbul, 1981), 155-156.
[24] Osman TURAN: Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Târihi, C.I, 6. Baskı, (İstanbul, 1993), 152.
[25] Géza FEHÉR: Bulgar Türkleri Tarihi, (Ankara, 1984).
[26] İbrahim KAFESOĞLU: Bulgarların Kökeni, (Ankara, 1985); Origins of Bulgars, (Ankara, 1986).
[27] İbrahim KAFESOĞLU: Türk Millî Kültürü, 21. Baskı, (İstanbul, 2001).
[28] Vasiliy V. BARTHOLD: Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, haz. K. Y. Kopraman – İ. Aka, (Ankara, 2006), 53-55.

tüm eserlerinin tüm sayfalarını okumak gereklidir.[29] Umumi eseri olan tarihçiler içinde Rásonyi Bulgarlara önem vermiş gözüküyor, ancak onun Türk tarihi konulu eseri, daha doğrusu ders notları da Macar merkezlidir ve Macarlığın teşekkülünde Bulgarlığa vurgu kaçınılmazdır. Üstelik kendisi Macarlığı mesela Göktürklerden çok daha uzun ele almaktadır.[30]

Barthold'un İstanbul'da 1927'de verdiği derslerin önce Türkçe, ardından diğer dillerde (1935 Almanca, 1945 Fransızca ve 1968 Rusça) yayınlanması dışında, Batı tarihçiliğinde Türklerle ilgili toplu esere rastlanmaz. Zaten eski Türk tarihi çalışanların tamamına yakını ya doğrudan dilbilimcidir, ya da mecburen dilbilime kaymış tarihçidir. Bu ikinci zümreden olan D. Sinor'un yayınladığı *Cambridge Erken İç Asya Tarihi*'nde Avarlar için bir bölüm ayrılmış iken, eski Bulgar tarihi P. Golden tarafından yazılan iki bölüm içine serpiştirilmiştir.[31] Yine de, bu konuyu Golden'ın yazması bir talih olarak görülmelidir. Türk dilleri hakkında toplu çalışmalar meydana getiren ve getirten L. Johanson'un teşvikiyle P. Golden tarafından yazılan genel Türk tarihi, yazarın kendi hafi ifadesiyle Barthold ve Togan'dan sonra, ki bunların ikisi de İngilizce'de bulunmaz, bu alandaki boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır. Onun kitabında Bulgarlar mümkün olan en geniş yere sahiptirler.[32]

---

[29] Krş., Lev N. GUMİLEV: Hazar Çevresinde Bin Yıl, çev. A. Batur, 2. Baskı, (İstanbul, 2002), adlı eserinde Hazar çevresinin en önemli halklarından olan Bulgarlardan sadece iki yerde kısaca bahseder, buna karşılık Sien-pi'ler gibi Uzakdoğu kavimlerini bütün ayrıntılarla inceler.

[30] László RÁSONYI: a.g.e., 88-95.

[31] Denis SINOR: Erken İç Asya Tarihi, (İstanbul, 2000) içinde bkz. Golden'ın yazdığı bölümler: "Rusya'nın Orman Kuşağı Halkları", 311-344, "Güney Rusya Bozkırlarının Halkları", 345-382.

[32] GOLDEN: Türk Halkları Tarihine Giriş, 74-84, 201-214, ayrıca Macar bahislerinde yeri geldikçe geçen anlatımlar.

10. Dilbilimcilerin Eserlerinde Bulgarlar

Çuvaşlar, Moskova'nın 600 km doğusunda bulunan Çeboksarı/ Şupakşar kenti merkezli olarak yaşayan, 1925 yılından beri kendi muhtar cumhuriyetleri olan, nüfusun yarısı da Tataristan, Başkurdistan ve Rusya Federasyonu'nun kalan bölgelerine ve kimi BDT ülkelerine dağılmış bulunan bir Türk topluluğudur. Şu anki nüfuslarını 1,900,000 civarında tahmin etmek mümkündür.[33]

Çuvaşların dili başka hiçbir Türk topluluğunun anlayamayacağı özellikler gösterir. Bu yüzden, kimi erken çalışmalarda Çuvaşça'nın Türk dil ailesine üyeliği konusu şüpheyle karşılanmış veya reddedilmiştir. Ramstedt'ten itibaren (1922) bu dil tamamen Türkçe içinde incelenmeye başlamıştır.[34] Ramstedt aslında, daha 19. yy ortalarında Türkçe ile Moğolca arasındaki bazı ses denkliklerini keşfedip, aynısının Çuvaşça için de geçerli olduğunu gösteren W. Schott'un izinde yürümüştür. Yaptığı şey ise onun keşfini daha bir düzenlileştirmekti.[35] Böylece Ural-Altay dil bölgesindeki muammaların merkezinde bulunan bir dil olan Çuvaşça'ya nüfuz edilmiş oldu ve bunu çok müdekkikane çalışmalar takip etti.

Çuvaşça'nın önemi Türk dil ailesine mensup bir dilin bir taraftan (Ural dil dünyasının tam ortasında olmasının da tesiriyle) bir Fin-Ugor dili sanılacak kadar söz konusu dillerle ortaklık ve benzerlikler göstermesinden, bir taraftan da Ortak Türkçe (günümüz Türklerinin yaklaşık yüzde 99'unun konuştuğu, Çuvaşça dışındaki tüm Türk dil ve lehçeleri) ile ses denkliklerinin Moğolca'daki eski bir tabaka ile paralellikler taşımasından kaynaklanıyordu. Aynı özellikteki kelime ortaklıklarını Samoyedçe ve Ural-Ob çevresindeki bazı

---

[33] Nadir DEVLET: "Çuvaşistan Cumhuriyeti", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Ek Cilt (15.), (İstanbul, 1993), 256; Emine YILMAZ: "Çuvaşlar ve Çuvaşça" Türkler, C.20, (Ankara, 2002), 112.

[34] YILMAZ: a.g.m., 112-113.

Fin-Ugor dillerinde de bulmak mümkündü. Dolayısıyla bu küçük Türk topluluğunun dili bütün Ural-Altay dünyası için bir şifre ve giriş kodu niteliğinde idi.[36] Eski Bulgar Türkçesi'nin de yaklaşık aynı nitelikleri taşıdığı görüldüğünde ise, bu kez Bulgarca eski dil araştırmalarında aynı makama yerleşti.

Eski Bulgarca dil yadigarlarının sayısı fazla değildir. Bunların başlıca kaynakları batıda *Bulgar Hanları Listesi*'ndeki kelime ve kişi adları, Bizans kaynaklarındaki geçen kişi adları, Tuna Bulgarları'ndan kalan abideler ve birkaç küçük eşya üzerindeki kelimeler ile bir Slavca din yazması üzerindeki iki kelime, eski Kilise Slavca'sına Bulgarca'dan geçmiş olan ödünçlemeler,[37] doğuda ise İdil Bulgarlarından kalan Müslüman mezar kitabeleri ve çeşitli İslam ve Rus kaynaklarında geçen kişi ve yer adlarıdır.[38] Bulgarca çalışmalarının ilerlemesi bir Fin-Ugor dili olup eski dönemde Türkçe ile yoğun ilişkide bulunmuş olan Macarca'daki eski Türkçe ödünçleme tabakasına da dikkatleri çekmiş, Gombocz'un[39] derli toplu hale getirdiği çalışmaları Nèmeth[40] ve Ligeti[41] gibi alimler tekmil etmiştir. Bu tabaka da eski Bulgarca ile ilişkilidir, ancak Tuna veya İdil'den ziyade Kuban (daha doğrusu Büyük) Bulgar topluluğu ile komşuluğa dayandırılmaktadır.[42] Bulgarların dili meselesine bu çalışmamızın birinci bölümünde değineceğiz.

---

[35] Ahmet CAFEROĞLU: Türk Dili Tarihi, 4. Baskı, (İstanbul – Bursa, 2001), 22, 27-28.

[36] Buna son derece önem veren T. Tekin, bir makalesinin başlığında konuyu "Altay Nazariyesinin Temel Direği" olarak tavsif etmiştir. Bkz. "Zetacism and Sigmatism: Main Pillars of the Altaic Theory" Makaleler 1: Altayistik, haz. E. Yılmaz – N. Demir, (Ankara, 2003), 215-234.

[37] Talat TEKİN: Tuna Bulgarları ve Dilleri, Ankara, 1987, 12.

[38] Bkz. Talat TEKİN: Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası, Ankara, 1988.

[39] Zoltán GOMBOCZ: Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache, Helsinki, 1912.

[40] Gyula NÉMETH: A honfoglaló magyarság kialakulása, Budapest, 1930.

[41] Lajos LIGETI: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás elött és az Arpad-korban, Budapest, 1986.

[42] Macarların Başkurdistan civarındaki anayurtlarından (Latin Macar kaynaklarında *Magna Hungaria*) göç ettikten sonra Kafkasların kuzeyinde durakladıkları ve burada uzun süre Hazar hâkimiyetinde ve Bulgar-Onoğur komşuluğunda yaşadıkları bilinir. Macarca'daki Bulgarca ödünçleme buradaki komşuluk esnasında ve Orta Tuna boylarına uzanan Macar-

Böylece, sadece eski Bulgarlardan günümüze kalan dil yadigarları büyük ölçüde Çuvaşça ile ilgili bir dile işaret ettiğinden, Moğolca, Mançu-Tunguz dilleri, Samoyedçe vs. dillerdeki ödünçlemelerin kaynağının Bulgarlar veya Oğurlar olup olmadığı nazara alınmaksızın, eski Türkçe'nin bu özellikteki kolu Bulgarca-Oğurca olarak adlandı. Daha teknik ifade ise aşağıda belirtilecek ses özelliklerine binaen Ortak Türkçe'nin *ş* veya *şaz* dili adlanmasına mukabil, Bulgar-Oğurca *r* veya *lir* dili olarak vasıflandı. İlk Türkçe'nin bir *lir* dili olduğu yönündeki görüş ağır basınca da,[43] bütün eski Türklerin dili Bulgarca haline geldi.

Sabit hale gelmiş bu bakış açısına mukabil, Türkoloji veya Altayistik biliminin üretimi içinde Bulgarca ile ilgili çalışmaların nispi azlığı, kuşkusuz doğrudan Bulgar diliyle ilgili kaynakların azlığı ile ilgilidir. Erken Ortak Türkçe veya Eski Türkçe Orhon ve Yenisey yazıtları, henüz tamamı okunmamış olan Uygur tomarları ve 11. yy gibi erken bir tarihte başlayan, aralarında *Divanu Lügâti't-Türk* gibi muhteşem bir sözlüğün de bulunduğu kitapları ile nispeten erken dönemlerden itibaren kendisi hakkında bol miktarda malzeme bırakırken, Bulgar Türkçesi'nin gerçek şemaili, mevcut kaynak yokluğunda hâlâ esrarını korumaktadır.

Onoğur ortak serüveni esnasında alınmıştır. Bkz. Rishat SAİFUTDİNOV: "Macar Dilinde Bulunan Osmanlı Öncesi Türkçe Kelimeler", Türkler, C.3, (Ankara, 2002), 681.

[43] Talat TEKİN: "Zetacism and Sigmatism in Proto-Turkic" Makaleler 1: Altayistik, haz. E. Yılmaz – N. Demir, (Ankara, 2003), 20; "Altay Dilleri Teorisi", aynı eser, 73, 86.

1. BÖLÜM

BULGARLIĞIN TARİFİ, TEŞEKKÜLÜ VE ESKİ TARİHİ

A. BULGAR KELİMESİ ÜZERİNE

1. Kaynaklarda Bulgar Kelimesi

Bulgar kelimesinin tarihi bir kaynakta ilk zikri olarak, 6. yy müellifi Antakyalı İoannes'in, 482 yılında Gotlara karşı Bizans'ın yardımına koşan Bulgar kabilesine dair kaydı kabul edilmektedir.[44] Burada kelime Βουλγάρων (Bulgar) biçiminde geçer ve sonraki hemen bütün Bizans kaynaklarına da bu biçim yansımıştır.[45]

Tryjarski 334 yılına ait bir Latince halklar şeceresinde geçen "*ziezi ex quo vulgares*" (Çerkeslerden[46] olan Bulgarlar) ifadesine dikkat çeker.[47] Latin

---

[44] ZLATARSKİ: a.g.e., 81.
[45] István ZIMONYI: The Origins of the Volga Bulghars, (Szeged, 1990), 35.
[46] Latin kaynaklarındaki bu kelime ve değişik biçimlerinin ifade ettiği topluluk genellikle Çerkeslerin atalarına bağlanır. Mesela, Kafkasları gezen 16. yy'dan İtalyan gezgin D. Interiano'nun eserinin adı "Çerkes Adlandırılan Zikhlerin Ülkesinde Hayat"tır. Zikhlerin ülkesi, özellikle Konstantinos Porphyrogenitus'un açıkça tarif ettiği üzere (De Administrando Imperio, yay. Gy. Moravcsik – R. J. H. Jenkins, Washington, 1967, 187, 189) Karadeniz'in kuzeydoğu sahil boylarıydı. Bulgarların erken dönemde bulundukları topraklar ise daha çok Doğu Kafkaslar silsilesi idi. Üstelik Doğu Kafkasya halkları tarihlerce daha iyi bilinmektedir. Batı Kafkaslardan ise çok yakın zamana kadar haber alınamamaktadır. Çerkesliğin erken dönemde bu bölgede etkin ve yaygın olduğuna dair bir ipucu da yoktur. Bu yüzden, aşağıda Bulgar erken tarihinde görüleceği üzere, Çeçenlerin atalarını veya genel olarak Doğu Kafkas topluluğunu Bulgarlarla ilişkili görmek daha yerinde olacaktır.

kaynaklarında *v*'li biçime rastlanmakla birlikte, *bulgari* biçiminde karar kılınmıştır.

Aşağıda tartışılacağı üzere, Antakyalı İoannes'den hemen sonra yazan, ama M.Ö. 2. yy'daki Bulgarlardan bahseden Horenli Musa, *Bułkar* biçimini kullanır.[48] *Ermeni Coğrafyası*'nda *Bułgar* ve *Bołkar*'ın yanında, *Błkar* biçimine de rastlanır.[49] Bunlar Kafkaslarda yaşamaktadır. Aynı yerdeki Bulgarlardan Hatip Zakharias *Brgr* diye bahsetmektedir.[50]

İslam kaynakları içinde, Ceyhânî geleneğinde bağlı olanlarda (İbn Rüsteh, Hudud, Gerdîzî ve Bekrî) *Bulkâr* biçimi görülür. Diğerleri ise tashihler hariç tutulmak üzere, çoğunlukla İbn Fazlan'ın verdiği *Bulghâr* biçimini takip etmektedirler. İdil Bulgarlarından kalan sikkelerde de bu biçim geçerlidir. Bunlarla çağdaş olan (10. yy) Hazarlar *Bulgr*, Ruslar ise *Bolgar* biçimini kullanıyorlardı.[51]

Kelimenin yer adı olarak Orta Asya'da zikrine gelince, İslam coğrafyacıları şu biçimleri verirler: *Burgur* –brgr- (Yâkût[52]), *Bârgar* (İbn Rusteh[53]), *Bârğar* ve *Pârğar* (*Hudûd*[54]), *Burgar, Bargar* ve *Fârgar* (İbn Havkal[55]), *Fârğar* (İstahrî[56]), *Burgar* ve *Fargar* (Makdisî[57]). Bunlar bir bölgenin, kentin ve ırmağın ismi olarak geçerler. Bu kısmın ayrıntılarına ikinci

---

47 TRYJARSKI: a.g.e., 160.
48 MOSES KHORENATS'I: History of the Armenians, İng. çev. Robert W. Thomson, (Cambridge – London, 1978), 135-136.
49 ŠIRAK AŠHARHAC'OYC': The Geography of Ananias of Širak (Ašharhac'oyc'), The Long and Short Recensions, İng. Çev. R. H. Hewsen, (Wiesbaden, 1992), 55.
50 Károly CZEGLÉDY: "Pseudo-Zakharias Rhetor on the Nomads", Studia Turcica, yay. L. Ligeti, Budapest, 1971, 137.
51 ZIMONYI: a.g.e., 35-36.
52 Ramazan ŞEŞEN: İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, 2. Baskı, (Ankara, 1988), 142.
53 Vasiliy V. BARTHOLD: Moğol İstilasına Kadar Türkistan, haz. H. Dursun Yıldız, (Ankara, 1990), 71.
54 BARTHOLD: a.g.e., 71; Hudūd al-Ālam. The Regions of the World, yay. V. Minorsky, (London, 1937), 71.
55 ŞEŞEN: a.g.e. 215, 228.
56 BARTHOLD: a.g.e. 71.

bölümde temas edeceğiz. Horenli Musa'da Orta Kafkaslar silsilesinin ismi olarak geçen *Parkhar*'ı da burada anmalıyız.[58]

Bunun dışında, Çin kaynaklarındaki bazı kavim adlarını Bulgar kelimesiyle ilişkilendiren bilim adamları olmuştur. D. D. Sısılov ve N. Stanişev, Çin yıllıklarının ilk kez MÖ 541 yılında Hun birliğinin bir boyu olarak zikrettikleri *Bu* veya *Bu-Dziong* kabilesinin Bulgar olabileceğini dile getirmişlerdir.[59] MÖ 2. yy'da Hun devletinin batısında ismi geçen *Po-le* halkının ismi de Stanişev tarafından Bulgar isminin bir biçimi olarak nitelenmiştir.[60] Hollandalı âlim de Groot ise MS ilk yy'da geçen *Pu-ku* kavim adını Bulgar kelimesinin Çince telaffuzu olarak görmüştür.[61]

2. Etimoloji Teklifleri

Bulgar kelimesi büyük merak uyandırmıştır. Ancak erken dönemden kendilerinden açıklayıcı bilgi gelmemesi, geç dönemdeki eserlerin de yukarıdaki örneklerin cinsinden izahlar sunması sebebiyle, tamamen kendi tahminlerimizle baş başa kalıyoruz. Bu kelime hakkında muasır tarihçiler çok erkenden teklifler yapmışlardır. Bulgar araştırmacı Şişmanov daha 1903 yılında bu önerileri oldukça uzun, iki sayı yayınlanan bir makale içinde birleştirmek ihtiyacı hissetmiştir.[62] Burada kendi önerisini sunan Şişmanov, *Volga + ar* şeklinde bir açıklama getirmiştir. Yakın zamanlarda diğer bir Bulgar tarihçi olan Todorov-Bemberski mevcut teklifleri derleyerek yeni bir

---

[57] ŞEŞEN: a.g.e. 249, 262.
[58] MOSES KHORENATS'I: a.g.e., 135.
[59] SISILOV: a.g.e., 14-15; STANİŞEV: a.g.e., 13, 67.
[60] STANİŞEV: a.g.e., 30.
[61] TZVETKOV: a.g.e., 57.
[62] Ivan ŠIŠMANOV: "L'étimologie du nom *Bulgare*", Keleti Szemle, S.4 (1903), 334-363; S.5, 88-110.

makale içinde toplamıştır.[63] Bunların üzerine son yorumları ise Tatar âlim Zekiev yapmıştır. Todorov-Bemberski'den naklen, başlıca etimoloji önerileri şunlardır:

- Bulgar bodun adı mukaddes kitapta adı geçenlere veya tarihi şahsiyetlere dayandırılıyor. Yafes'in ve Nuh'un oğullarından geliyor; Hazar ve Kumanların önderi *Bulgarios*'un adından geliyor; İskit *Bolgar*'ın oğlunun adından M.Ö, 127 senesinde oluştuğu biliniyor ve onların başlarında bulunan *Bleger*'den geliyor...

- Bulgar bodun adı diğer bodun adlarının başka dillerden alınarak tercümesiyle oluşmuştur: Bolgar/Bulgar anlam bakımından *beşgur*/*başgur* (Başkurt) "beş uğur"; *bul-* Bulgarca "beş", *-gar* "ugor".

- Bulgar bodun adı bazı yer adlarından türetilir. Volga/Bulga nehrinin adından geliyor. *Bolga-ar* "İdil halkı"; Bolgar, Bug, Bucak, Bolgarçay, Bolkardağ yer adlarından türüyor.

- Etimoloji eski Bulgarların yaşadığı yere dayanılarak yapılıyor: *Bolgar* "yüksek dağlar" veya "yüksek kıyı"; *bılgaron* (Osetçe) "dağların eteklerinde yaşayan insanlar; *bulag-er* "nehir insanları", vs.

- Etimoloji eski Bulgarların sosyal özelliklerine dayalı yapılıyor: *Bolgar* "asi, isyancı" veya *Bulgar* "zenginlik derecesine ulaşan kişi"; *Bolgar* "okumuş kişi", *bolga-ar* "samur avcıları", Moğolca'da *bulga* "samur"; *bolgar* "şehir sakini", çünkü *balıg* "şehir (Todorov-Bemberski'nin kendi önerisi bu sonuncusudur; tercih sebebi de Bulgarları göçebe görmeme isteği gibidir).

---

[63] Hristo TODOROV-BEMBERSKİ, "Opıt tematiçeskih sistematizatsii suştestvuyuştih etimologii etnonima *bulgarin*" Linguistique Balkanique, XXXI/3-4, 1988, 175-219.

- Etimolojiye göre, *Bulgar* bu bodun adını taşıyanların geldiği kökenin karmaşık olmasını yansıtıyor. *Bulgar* “Slav ve Türklerin karışımı”, *bolg-* “yerini değiştirmek”.

- Bulgar bodun adı totem kökenlidir ve totem anlamı taşıyor. *Bulgar* “ağaç sansarı, samur”, “kurt sürüsü”, mecazen “askeri topluluk”.[64]

Bu teklifleri sıraladıktan sonra, hemen bütün etimolojilerinde olduğu gibi, -ar ekine dikkat çeken Zekiev’e göre, Bulgar kelimesi “nehir insanı” demektir: *bolga* (volga) *ar*. Zekiev, isimleri için *sub* + *ar* “su halkı” önerisini yaptığı Suvarlarla Bulgarların komşuluğuna dikkat çeker.[65]

Yine son dönemin bilginlerinden Valeri Stoyanov’a göre *bul-* < *bıl-* kökü “adam” anlamına gelmektedir; *-g* ve *–ar* ise çoğul belirtiyor. Macar, Bayer vs. aynı biçimdeki paralel örneklerdir.[66] D. İ. Dimitrov’a göre ise Bulgar kelimesi “güçlü” demek olan *bala*’dan kaynaklanıyor; Sanskritçe bal kelimesi de aynı anlamdadır.[67] Ancak bunlar delili olmayan tahmini önerilerdir ve her kelimenin her dilde etimolojisinin mümkün olduğu gerçeğinden hareketle, fazla bir geçerlilikleri olmasa gerektir.

Z. V. Togan da çok ilginç ve akla yatan bir öneri sunmaktadır: *bel-gur* “Beş Oğur”.[68] Ona göre, Reşidüddin Oğuznamesi’nde geçen *Uluğ Balağur* ifadesi[69] bundan esinlenmiş olabilir.

---

[64] Mirfatih Z. ZEKİEV: “Bulgar-Tatarların Etnogenezi ve Genel Gelişme Aşamaları” Türkler, C.II, 427-428.
[65] ZEKİEV: a.g.m., 277-278.
[66] TZVETKOV: a.g.e., 58.
[67] TZVETKOV: a.g.e., 58-59.
[68] TOGAN: a.g.e., 155.
[69] Metinde الوبا غور; *balağur* biçiminin inşası Togan’ın teklifidir. Bkz. Zeki V. TOGAN: Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili, (İstanbul, 1972), 22, 87.

Bugün tüm dünyada en muteber öneri, çoğunlukla Németh'e mal edilen, ancak bilindiği kadarıyla ilk Tomaschek tarafından öne sürülen ve ardından Vámbery tarafından desteklenen *bulga-* "bulamak, karışmak" fiil kökünden getirilen etimoloji girişimidir.[70] Ancak, eseri Tomaschek'e göre geç tarihli olsa da, onun ve Vambery'nin çağdaşı olan Kazanlı alim Mercânî'nin de aynı fiil köküne dikkat çektiğini vurgulamamız gerekir.[71]

Németh'in yaptığı şey, 1930 yılında yayınlanan ünlü eseri *Yurt Tutan Macarlığın Oluşumu*'nda bu 'karışmayı' bir sisteme bağlamak, tarihi olarak açıklamak olmuştur. Ona göre, Attila'nın oğulları yenilip geri çekilirken, doğudan da Oğurlar geliyorlardı. Bu Hunlar ve Oğurlar karıştılar ve ortaya yeni bir topluluk çıktı. Bu halka "karışık, melez" anlamında *Bulgar* dendi. T. Tekin buradaki dil zorluğuna dikkat çeker ve etken ve geçişli bir fiilden elde edilen *bulgar*'ın "karışık" değil, "karıştıran" anlamına gelebileceğini söyler.[72] Ancak Németh, Tekin'in bu uyarısından çok önce "karışık" manasını terk etmiş ve "karıştıran" üzerinde karar kılmıştır: "İsyancı, kargaşa çıkaran topluluk".[73] Bunu sonraki dönemin *kazak* kelimesi ile karşılaştırabiliriz. Sonuçta, her iki öneride de çıkış noktası aynıdır: *bulğa-*.[74]

Ancak buradaki tutarsızlık kaynak fiilin geçişli veya geçişsiz olmasında değil, daha çok tarihi zeminde gözükmektedir. Öncelikle, aşağıda kısaca göreceğimiz üzere, bu önerilerde doğudan gelen Oğurların açık kimliği verilmez. Eğer kastedilenler Kutrigur ve Utrigurlar ise, bunlar zaten Hun tebaası idiler. Böyle sonradan, geri dönen Hunlarla karıştıklarını düşünmek mantıksız olur. Eğer doğudan gelen üç boydan (aslında iki: Onoğur ve Sarı

---

70 Bkz. S. A. ROMAŠOV: "Bolgarskie plemena Severnogo pričernomor'ja v V-VII vv.", Archivum Eurasiae Medii Aevi, VIII (1992-1994), 207-208.

71 Şahabeddin MERCÂNÎ: Mustefâd al-Ahbâr fî Ahvâl-i Kazan ve Bulgâr, Kazan 1897 basımının tıpkıbasımı, C.I, (Ankara, 1997), 11.

72 TEKİN: Tuna Bulgarları, 63.

73 ZIMONYI: a.g.e., 38.

74 *bulğa-*: "to stir (a liquid etc.), confuse, disturb (someone), produce a state of disorder" bkz. Gerard CLAUSON: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, (Oxford, 1972), 337.

Oğurlar) bahsediliyorsa, bunların Hunlara karşı dostane davranışı hakkında bir verimiz yoktur. Hatta Sarı Oğurların Hun boyu veya tebaası Ağaçerilere saldırıp hezimete uğrattıklarını biliyoruz.[75] En önemlisi de, gerçekten bir karışma, ihtilat hadisesi gerçekleşmiş olsa bile, elimizdeki zaman aralığı (en fazla 17 yıl; 'evrensel' tarihe göre Bulgar'ın ilk zikri olan 480 ile Oğurların geliş tarihi olan 463 arası) hiçbir şekilde böyle bir etnik süreç için yeterli değildir. Ayrıca, kelimenin çok eski zamanlarda geçtiğinin delilleri çok daha kuvvetli gözükmektedir. Bunları aşağıda inceleyeceğiz.

Bulgarlığın ortaya çıkışında değişik kavimlerin karışmasına dayanan *bulgamak* teklifi her halükarda yetersiz ve sonuçsuz kalıyor. Karışmalarda istisnası görülmeyen iki kaide göze çarpıyor: Birden fazla boyun olduğu yerlerde öncü veya kağanlı boy tüm birliğe ismini veriyor; diğerleri bunu üst isim olarak benimsiyor, kendi isimlerini ise muhafaza ediyorlar. 8. yy başında Orhon yazıtlarında isimleri hiç geçmeyen Kıpçakların 10. yy'da neredeyse Türk dünyasının yarısı haline gelmeleri bu şekilde açıklanabilir. Diğerinde ise ikili birlikler görülüyor ve henüz tam çözülmemiş de olsa Kengeras (Kenger ve As) gibi örneklerde bu usul sürdürülüyor. Bununla birlikte, nihai olarak bunlardan birisi tercih ediliyor. Örneğin Macar-Onoğur birliğinde etnik tektürlüleşme süreci sonunda oluşan yeknesak halk kendisinde Macar ismini korurken, başka halklar onları adlandırmak için *Onoğur* (Hungar, Venger, vb.) biçimini kullanıyor.[76] Aynı şekilde Avar-Hun birliği Avar ismi altında biliniyor.[77]

Bulgar kelimesi hakkındaki 'Bulgamak' Teorisi böylece mesnedini yitirmiş gözüküyor. Hatta *bulga-* fiilinin rolü ve varlığı dahi sorgulanmak durumundadır. Orta Asya'da *-gar* ile biten pek çok yer adı vardır: Başâğar, Şâvağar, Cargar, Abgar, Vazâgar vb. Bu isimler açık şekilde İranî'dir, fakat bu son ek veya kelimenin de İranî olduğu veya İranî dillere münhasır olduğu

[75] Peter VÁCSY'ye göre Hun devletini Oğurlar yıkmıştır, bkz. "Hunlar Avrupa'da", Attila ve Hunları, yay. Gy. Németh, çev. Ş. Baştav, (İstanbul, 1962), 136.
[76] RÁSONYI, a.g.e., 119.
[77] Károly CZEGLÉDY: Turan Kavimlerinin Göçü, çev. G. Karaağaç, (İstanbul, 1999). 95-100.

anlamına gelmez. Çuvaşça Bulgar için kullanılan *palxar* Ortak Türkçe *balqar* gibi bir biçimden gelmiş olmalıdır. Buradaki -*kar*/-*qar* Ermeni Coğrafyası'nda geçer[78] ve tarihte Bulgarların yaşadığı yerde oturan günümüzdeki Kuzey Kafkasya Türk halkı *Balkar*ların ismi de unutulmamalıdır. Trabzon ve Adana'da Bulgar ismiyle bağlantılı gözüken iki dağımızın ismi de böyledir.

Bu yüzden, asli biçim *Balkar/Bulkar* olmalıdır, çünkü *k* < *g* geçişi Türkçe'de pek görülmez. Bu iddiayı destekleyecek şekilde diğer Türk topluluklarında *k*/*q* biçimini koruyan boy adları görülmektedir. Örneğin Eski Uygurlar'daki Sıqar, (H)uturqar, Yabutqar ve Yağlaqar.[79] Bu yüzden, Orta Asya'daki yer isimlerine bakarak Bulgar kelimesine de peşin olarak İranî bir atıf yüklemek acelecilik olur. Öncelikle, -*ar* ile biten bodun isimleri Türkçe'de zaten çok yaygındır ve en kolay bu dilde açıklanırlar: Yukarıdaki örneklere ilaveten Avşar, Hazar, Macar, Avar, Kacar, vb. Hatta bu eke dayanarak Afganistan'daki Belh kentinden bizzat *Bulgar*'ı getirme teşebbüsleri dahi mümkündür: *Balkh* + är.

---

[78] ŠIRAK AŠHARHAC'OYC': a.g.e., 55. Yukarıda geçtiği gibi, Ceyhânî geleneğine bağlı kimi İslamî kaynaklar da bu biçimi kullanır.

[79] GOLDEN: Türk Halkları, 127. Uygurların anayurdu büyük ihtimalle Oğurların komşuluğundaydı ve her ikisi de bir dönem Tieh-lê birliğine dahildi (GOLDEN, a.g.e., 128). Bizzat bunların isimleri arasındaki çağrışımlar henüz tam çözülmüş olmaktan uzaktır. Bu isimleri alakasız gören açıklamalar tatmin edicilikten uzaktır. Her iki Türk topluluğundaki –*qar* ve –*gur* soneklerine bakan birisi aralarında bir alaka iddia edebilir (bu iki biçim bile almaşık

B. BULGARLAR VE BULGARLAŞAN KAVİMLER

1. Bulgarların Görüldüğü İlk Yerler

Yukarıda belirttiğimiz Latince halklar şeceresinden sonra, kronolojik olmak bakımından Bulgar kelimesi ikinci kez 6. yy'da geçer. Süryani yazar Hatip Zakharias, 555 yılı civarında Kuzey Kafkasya'da 'Hazar Kapısı' civarında yaşayan *Burgar*lardan haber vermektedir.[80] "*Kendilerine mahsus dilleri olup, şehirleri bulunan*" bu halkın Bulgarlar olduğunda şüphe yoktur.

Antakyalı Ioannes, Bizans İmparatoru Zenon (474-475 ve 476-491) döneminden bahsederken, 482'de Bizans'ın Bulgarlardan Gotlara karşı yardım istediğini söyler.[81] Bu, tam şekliyle Bulgar kelimesinin ilk geçişidir. Aynı yüzyılda, Ioannes'den hemen sonra yazan Ermeni Horenli Musa (Moses Khorenats'i) çok eskilerden bahseder. Horenli, Süryani Mar-Abbas-Katina'ya dayanarak, MÖ 2. yy'da Kafkasların kuzey eteklerinde ve Kuban nehri boylarında, silsilenin ortalarında yaşayan Bulgarları anlatır: "(Ermeni kralı Val-Arşak) *Kuzeye, Tayk'daki Parkhar* (dağın)*'ın eteklerine, yağmurlu ve sisli ormanlık ve bataklık bölgelere doğru döndü... Dağların içindeki iki düz ve ağaçlı yeri avlak olarak düzenledi... Orada kuzey ovası ile büyük Kafkas dağının eteklerinde ve güneydeki dağdan büyük ovaya doğru inen uzun ve derin vadilerde oturan yabancı barbar ırkı topladı. Onlara haydutluğu ve kıtalleri bırakmalarını ve kralın emir ve vergilerine tabi olmalarını emretti ve bir dahaki sefer gördüğünde üzerlerine mukabil kurumlarıyla birlikte önderler ve prensler atayacağını söyledi. Ve onları bilge kimseler ve nezaretçilerle birlikte bıraktı. Kendisi ise batı ordusunu terhis ettikten sonra, eskilerin*

---

gözükmektedir. Krş. *sungur* / *sunqar*). Tarihi bir açıklama getirmek şimdilik zor olmakla birlikte Kafkaslı Utrigur ve Uygur (H)uturqar boylarının isimleri karşılaştırılabilir.

[80] CZEGLÉDY: a.g.m., 137; ZLATARSKİ: a.g.e., 72.

[81] ZLATARSKİ: a.g.e., 81.

'Ağaçsız' ve Yukarı Basean adladıkları, fakat sonra Vłendur Bułkar kolonisi Vund buraya yerleştikten sonra onun ismine binaen Vanand denen, Şaray hududundaki otlu çayırlara doğru indi."[82]

Kaynağın yayıncısına göre, kuzeydeki yabancı barbar ırk, tıpkı bu bahsin hemen aşağısında geçen *Bułkar*lar gibi, Bulgarlardır.[83] *Basean* isminden, Bulgarlardan bir kısmının şimdiki Kars çevresine yerleştiklerini ve buraya kendi isimlerini verdiklerini anlıyoruz. Bu göç ise kısa bir süre sonra, Val-Arşak'ın oğlu Arşak zamanında olmuştur. 'Kafkas dağlarındaki' Bulgar ülkesinde çıkan bir kargaşanın ardından bunların bir kısmı ayrılmış ve söz konusu yerlere yerleşmiştir.[84]

Bu haberde irdelememiz gereken bir şey de *Tayk*'daki *Parkhar* dağıdır. Bu kelimelerin birer özel isim olduğu ve Kafkasya dağlık bölgesini ifade ettiği açıktır. Birinci kelimenin sonundaki *–k*'yı Ermenice'de aynı zamanda yer ve bölge anlamı veren çoğul eki olarak görmemiz gerekir. *Tay* ise açık şekilde 'dağ'dır (krş. *Tavlu* kelimesi, sadece buradaki Türk unsurların değil, Kafkaslıların ortak kültürel-etnik ismidir). Yani Kafkas silsilesindeki *Parkhar* adlı bir dağdan bahsediliyor. Bu haberin hemen öncesinde Val-Arşak'ın kuzeye Acara (Egeria) ülkesinden gittiği söyleniyor. Dolayısıyla Parkhar dağının olduğu yer Orta Kafkaslardadır. Bugünkü Karaçay-Balkar Türklerinin etnik bölgesine, düzlük ve çayırlıkları hesaba katarsak, muhtemelen Çeçenistan'a doğru bir uzantıya tekabül eder. Bu dağın ismi de Bulgar'dan başka bir şey olmasa gerektir. Eğer Horenli'nin kaynağı olan Süryanca eser, tıpkı Zakharias'ın *Kilise Tarihi* gibi büyük ihtimalle bir Orta Farsça nüshaya dayanıyorsa, yani yazmada *l* ve *r* ünsüzleri ayrılmıyorsa,[85] bunu anlamak kolaydır.

---

[82] MOSES KHORENATS'I: a.g.e., 135-136.
[83] MOSES KHORENATS'I: a.g.e., 135, dn.6.
[84] MOSES KHORENATS'I: a.g.e., 145.
[85] bkz. CZEGLÉDY: a.g.m., 140.

Burada çok şaşırtıcı bir haber verilmektedir. "*Ortadoğu'ya doğru en eski Türk göçlerinden biri olarak Bulgar ve Vanandların M.Ö. 149-127'de Kars ve Pasin ovalarına göçünü*" gören Togan[86] ile diğer birkaç âlim haricinde, Horenli'nin bu haberi zaman çelişkili olarak görülür ve tarihi bir kıymet verilmez.[87] Eski devirlerde olmadıkları halde, mevcut kavimlerin eskiden de var olarak gösterilmesi, hatta bunların atalarının Hz. Nuh'un torunları arasında sayılması yaygın bir Ortaçağ uygulaması olduğu için, Horenli'nin haberi zayıf kabul edilmiştir. Ancak yukarıda geçen Hatip Zakharias da aynı yerde yaşayan Bulgarlardan bahsetmektedir.

Horenli'de geçen haberin bilim çevrelerinde reddinin peşin bir hükme dayandığını belirtmemiz gerekir. Buna göre, 1837 yılında Zeuss tarafından başlatılan bir geleneğe binaen,[88] Bulgarlar Oğurlardır; bunlar da Avrupa'ya Asya'dan Hun devleti yıkıldıktan sonra gelmişlerdir; dolayısıyla Priskus'un üç Oğur topluluğunun Asya'dan gelişi için verdiği 463 tarihinden önce burada Bulgar varlığı düşünmeye imkân yoktur. Bu yüzden, Bulgar kelimesinin ilk geçişi Antakyalı Ioannes'tedir ve 482 tarihini gösterir.

Bu önyargı tamamen ispatlanmamış fikirler üzerine kuruludur. Öncelikle, aşağıda geçeceği üzere, Bulgarlar ile Oğurlar arasındaki bağlantı henüz çözülmüş olmaktan çok uzaktır, dolayısıyla bunların kaderlerinin başlangıcını telif etmenin gereği yoktur. Bu ikisini birbirinden ayırınca da Kafkaslarda erken bir Bulgar varlığı düşünmek için bir engel kalmaz. Latince şecere ve Horenli'deki haberler buna imkân sağlar.

İkinci olarak, kendi ülkesinin komşuluğunda olup, kendi yaşadığı yerlere kadar uzanan gelişmeleri anlatan ve kendi bölgesinden yazılı kaynakları kullanan Ermeni yazar Horenli Musa, en az rivayetleri ve

---

[86] TOGAN: Umumî Türk Tarihine Giriş, 168-169.
[87] örn. ROMAŞOV: a.g.m., 208.
[88] ROMAŞOV: a.g.m., 211.

dedikoduları kayda geçiren Antakyalı İoannes kadar, ama gerçekte ondan fazla itimadı hak etmektedir. Onun verdiği diğer bilgilere güvenip Bulgarlar hakkında söylediklerine inanmamak keyfi bir tercih olur. Dolayısıyla, MÖ bir tarihte Kafkasya'da Bulgarların varlığı göz ardı edilemeyecek bir ihtimal, belki de tarihçi için bir gerçeklik olarak durmaktadır.

Böyle eski bir tarihte bu kadar batıda Türklerin olamayacağı şeklindeki acele itirazların ise bugün bir hükmü kalmamıştır. Bu konuda en isteksiz davranan Sinor bile Eskiçağ kaynaklarında geçen bazı kavim isimlerinin bizzat 'Türk' kelimesine işaret ettiğini kabul etmektedir.[89] Çalışmamızın son bölümünde Doğu Avrupa'daki Hun öncesi Türk toplulukları üzerinde kısaca durulacaktır.

Ayrıca, efsanevi bilgilerle İskit ülkesinin içlerinden gelen kardeşlerden biri olarak *Bulgarios*'u zikreden Bar Hebraus dışında, maddi tarihten bahseden hiçbir kaynak Bulgarların göçünden bahsetmez. Bu ya onların yerli olduklarını, ya da M.Ö. çok erken bir tarihte gelmiş olduklarını göstermektedir.

Ermeni yazarı destekleyen bir başka haber, 'resmi' olarak kabul edilen tarihten tam 150 yıl öncesinde, 334 yılında, anonim bir Latin yazmasında geçer. Burada "*Ziezi ex quo Vulgares*" ifadesine rast gelinir.[90] Buradaki *Ziezi* açık şekilde Çeçenleri göstermektedir. Buna önceki bölümde değinmiştik. *Vulgares* ise Bulgar'dan başka bir şey olamaz. Horenli'nin Bulgarlar için gösterdiği yurt da Kafkasların kuzey eteklerini içine alan bölgedir.

---

[89] Denis SINOR: "(Kök) Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı", çev. Talat Tekin, Erken İç Asya Tarihi, der. D. Sinor, İstanbul, 2000,385.
[90] TRYJARSKI: a.g.e., 160.

Çeçenistan bağlantısını Ermeni kaynakları da gösterir. MÖ 2. yy'da Ermeni kralı Val-Arşak'ın muhatap olduğu ve Kars-Artvin yöresine getirip yerleştirdiği kimseler *Vłendur Bulgar*'dır. Aynı yerde aynı halka, bir başka Ermeni kaynağı olan Şiraklı Ananias'ın *Ermeni Coğrafyası*'nda *Ołkhontor Błkar* olarak rastlarız.[91] Tarihçilerin hemen tamamı bu ikinci kelimede büyük 'Bulgar' boyu Onoğur/Onoğundur'u görmektedir,[92] ancak Mesûdî'de geçen ولندر (Vulundur) biçimi açık şekilde Ermeni kaynaklarını desteklemektedir. İbni Kalbî'nin verdiği علغندر (U'luğundur) biçimi de buna yakındır.

Ne Ermeni, ne de Arap alfabesinde sondaki iki sessizin arasına *u* seslisi koymak zorunda değiliz. Bu tercih tamamen, Bizans kaynaklarından iyi bildiğimiz Onoğundur okunuşunun bu biçime de tatbik edilmesinden kaynaklanmaktadır. Mesela, Mes'udî pekâlâ *Velender* veya *Valandar* diyor olabilir. Bu ise, şimdiki Çeçenistan sınırları içinde kalan, Hazar döneminin üç önemli kentinden biri olan Belencer/Balancar'ı çağrıştırmaktadır. Kimi âlimlere göre bu aynı zamanda İdil Bulgarlarının bir boyu olarak geçer ki,[93] daha sonra Müslüman olan bu Bulgarların, tabi oldukları Hazar devletine 8. yy'ın ilk yarısındaki yoğun Arap saldırıları yüzünden yurtlarını terk edip kuzeye gittikleri şeklindeki savlara delil olarak gösterilir.[94]

Erken dönem Bulgar yurdunu Kafkaslarda aramamız gerektiğini 10. yy'ın ilk yarısının İslam tarihçisi Mes'ûdî de söylemektedir: "*Bulgarlar Türklerden, Bizans'ın doğusundaki... Valandariyye denen göçebelerdendir.*"[95] Bütün bunlar, Bulgarların Hun göçünden çok önce Kafkasya'da bulunduklarını, dolayısıyla bir (Batı) Hun topluluğu olmadıklarını göstermektedir.

---

[91] ŠİRAK AŠHARHAC'OYC': a.g.e., 99.
[92] GOLDEN: a.g.e., 82-83.
[93] ZIMONYI: a.g.e., 49. İdil'deki boyun ismi *Barancar*'dır. Bölgenin yerli ve eski Türklerinden olan Baranlar olmaları daha muhtemel gözüküyor. Belencer ilgisi kesin olmayabilir.
[94] ZIMONYI: a.g.e., 75, 78, 180; V. F. GENİNG - A. H. HALİKOV: Rannıe bolgarı na Volge, (Moskova, 1964), 74.
[95] ŞEŞEN: a.g.e., 57.

Horenli'deki habere itibar eden Stanişev'e göre, Büyük Hun hükümdarı Mao-tung Kafkasların kuzeyine bir Bulgar ordası yerleştirmiştir. Bunlar bir süre sonra güneye göçen ve Mar-Abas Katina'nın haber verdiği Vanand Bulgarlarıdır.[96]

2. Utrigur ve Kutrigurlar

Kaynaklarda erken Ortaçağ'da Bulgarlarla özdeşleştirilen iki önemli topluluk vardır: Ut(r)igur ve Kutrigurlar. Sondaki *-gur* ekine dayanarak bunları Oğur birliği içinde görmek alışkanlık haline gelmiştir;[97] ancak kaynaklar bu iki topluluğun Oğurlardan çok önceleri de Kafkaslarda olduklarını söylerler. Göçlerine dair bir rivayet bulunmadığı gibi, ittifakla yerli halklardan oldukları belirtilir. Mesela Prokopius, Utrigurların Azak kıyılarına geldiklerinde (buraya yayıldıklarında) Gotlarla karşılaştıklarını söyler.[98] Hunlar Gotlarla karşılaştıklarında çetin bir savaşa tutuşmuş ve Gotların her iki kolunu da dağıtmışlardı. O tarihten sonra sadece Kırım'ın içlerinde bazı Got topluluklarının kaldığı biliniyor. Bu durumda, Utrigurlar Hunlardan sonra gelmiş olamazlar. Ya Hun birliği içinde en geç 375 yılı civarında burada idiler, ya da daha önce gelmişlerdi.

Nitekim Prokopius, "(Azak'ın doğusunda) *yaşayanlara eskiden Kimmerler denirdi; şimdi Utrigur deniyor*"[99] ifadesiyle ve onların hiçbir yere göçmedikleri vurgusuyla, aslında Utrigurların bölgeye Orta Asya'dan yeni

[96] STANİŞEV: a.g.e, 20-25.
[97] NÉMETH: a.g.e., 86-87: Kutrigur için şöyle bir ters geçiş önerir: *Quturğur* < **Toqur(o)ğur* < *toqur* "dokuz". Utrigur ise daha basittir *Uturğur* < *utur/otur* "otuz".
[98] ZLATARSKİ: a.g.e., 63.
[99] ZLATARSKİ: a.g.e., 60. Krş. Mücmel at-Tevârih: "*Bulgarların ve Burtasların babası olan (Yafes'in oğullarından) yedincisinin adı Kemârî idi.*" (ŞEŞEN: a.g.e., 30). "*Kemârî'nin oğulları vardı. Bunlardan biri Bulgar'dı.*" (a.g.e., 34). Burada, Bizanslılarca Utrigurlara atfedilen

gelen kavimlerden olmadığını söylemektedir.[100] Kendisi bozkırdaki etnik hareketlenmelerin farkındadır ve göçle gelenleri bildirmektedir. Utrigurlar ve onların "*akrabaları ve dildeşleri olan*" Kutrigurlar hakkında ne Prokopius'da, ne de bir başka kaynakta sonradan geldiklerine dair bir ibare bulunmuyor. Üstelik Prokopius, bir başka yerde yine bölgedeki hareketlenmeleri anlatırken Utrigurların "*anayurtlarında*" kaldıklarını, bir yere ayrılmadıklarını söyler.[101]

Bundan Kuzey(batı) Kafkasların şimdilik bilmediğimiz bir zamandan beri Utrigur, dolayısıyla da Kutrigur adlı Türk topluluklarının yurdu olduğu sonucu çıkar. Bizans ve İslam kaynaklarında Bulgar ve Utrigurların Kimmerlere bağlanmasının coğrafi ardıllıkla ilgili olduğu öne sürülebilir; ancak aynı coğrafyayı paylaşan diğer kavimlerin (Alanlar, Kasoglar -Çerkesler-, Serirler vs.) Kimmer bağlantısı kaynaklarda bu şekilde "ısrarla" söz konusu edilmemektedir.

Bu iki boyu Kafkasların ve Ortadoğu'nun yerlisi kabul etmek için ipuçları vardır. Bugünkü Güney Azerbaycan'ın eskiçağdaki sakinleri Kut/Gut adını taşıyan bir halktı. Bunların hemen kuzeyinde de Uti[102] adlı, aynı soydan, aynı dilden bir başka halk vardı. Kök itibariyle bunları birbirinden tam ayıramıyoruz. Bunların dili Türkçe'nin de mensup olduğu bitişken diller sınıfından olup, kelime hazinesi şaşırtıcı şekilde Türkçe içermektedir. Hatta bir Kut kralının ismi, aynen 9. yy'daki ünlü Tuna Bulgar hanı gibi *Kurum*'dur.[103] Kutilerdeki ilah ismi *Kiur* Ermeni kaynaklarında göre "Kafkasya Hunları"nın tanrısı olan *Kuar*'ı çağrıştırmaktadır.[104] Bu Kutların Kutrigurlarla ilişkili olması muhtemeldir. *Uti* ile Plinius'taki *Utidors* ve sonraki *Utigur* boy

---

gelenek sonraki Bulgarlaşma sürecinde umumileşmiş, oradan İslam bilimince alınmış gözüküyor.

[100] Öte yanda, açıklanması gereken bir mesele olarak krş. Ortaçağ Uygur boyu *(H)uturqar*.

[101] ZLATARSKİ: a.g.e., 83.

[102] Bu kavim Togan'ın ilgisini çekmiştir. Utileri *Udh* ile bağlayıp oradan *Uz*'a ulaşır. Bkz. Umumi Türk Tarihine Giriş, 169-170. Ayrıntılı bir inceleme için bkz. Giyaseddin GEYBULLAYEV: Azerbaycan Türklerinin Teşekkülü Tarihinden, (Bakı, 1994), 43-47.

[103] Kemal BALKAN: "Eski Önasya'da Kut (veya Gut) Halkının Dili ile Eski Türkçe Arasındaki Benzerlik", Erdem, VI/16 (Ocak 1990), 35; GEYBULLAYEV: a.g.e., 52.

adlarının ilişkisine dikkat çeken Geybullayev bunları alakalı görür.[105] Bu alakayı *Kuti* ve *Kutrigur*lara genişletmesi beklenirdi.

1680 tarihli olup, bugün elimizde sadece Rusça bir tercümesi bulunan, bu yüzden de ilim âleminde itibar görmeyen *Ca'fer Tarihi* adlı Bulgar-Tatar yazmasında da Bulgarların atası olan topluluklar içinde *Khot* ve *Utiğ*lerden bahsedilir; buna karşılık diğer kaynaklarda bolca geçen Utrigur ve Kutrigurlar burada geçmez.[106]

Ortaçağ'da Karadeniz boylarında, Eskiçağ'da ise Azerbaycan'da isimleri daima birlikte geçen, dilleri Türkçe olan, üstelik de Bulgar lehçesi özellikleri taşıyan bu iki topluluğun isminin, bir de mahiyeti ne olursa olsun böyle bir kaynakta çift olarak geçmesi, üzerinde durulması gereken bir noktadır. Menanderos'a göre bunlar "kardeş" idi; yöneticileri farklı ama dilleri aynı olan iki aynı halk idi. Üstelik sonraki kader birliği döneminde Bulgarlaşmaları dışında, köken olarak Bulgarlar ile bağlantıları gözükmemektedir.[107]

İsimlerine gelince, her iki kavmin isminde de ilk kısımlar Azerbaycan'daki iki mukabil Eskiçağ halkının ismiyle uyuşmaktadır. Ortadaki *-r* sessizini Türkçe çoğul eki olarak görmek durumundayız.[108] Sondaki *-gur* ise, önceki bölümde incelediğimiz üzere, "ülke" olsa gerektir.[109] Kutrigur:

---

[104] GEYBULLAYEV: a.g.e., 51.
[105] GEYBULLAYEV: a.g.e., 45.
[106] İMAN BAKHŞİ: Cağfar Tarihi, heyet yayını, (Orenburg, 1993), 10-14.
[107] Kutrigur ve Utrigurların yerlerini ve tarihi rollerini iyi teşhis etmesine rağmen, Zlatarski'nin bunları sırasıyla *Altziagiri* ve *Onoğur* olarak teşhis etmesi (a.g.e., 69-70) Németh'in "tüm-Oğurcu" açıklamasıyla kıyaslanabilir ve kabul etmek zordur. Burmov'un Zlatarski'ye yönelik özellikle Bulgar ve Kutrigur-Utrigur olgularını birleştirmesi üzerine eleştirileri Romašov'un hücumuna uğramıştır. Bkz. ROMAŞOV: a.g.m., 213-216.
[108] Omeljan PRITSAK: Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren, (Wiesbaden, 1955), 75, Ön-Bulgarca'da çoğul eki olarak *r*'yi görür.
[109] Tekin *–gur* ekini budun adlarında kullanılan Altayca *–gir* sonekinin bir biçimi olarak görür (Tuna Bulgarları, 66). Bu ikinci biçim *yir* "yer, ülke, yurt" kelimesiyle ilgili olmalıdır, krş. Oğuz *Yüregir* "Üreglerin yurdu", Hun *Altziagir* "Alçak'ın memleketi" (krş. Alzeco, 7. yy'da İtalya'ya

"Kutlar Yurdu"; Utrigur: "Utiler Yurdu". Memleket isminin bodun adı olarak kullanılması Türk geleneğinde yaygındır ve tabiidir. Ülkenin ve ülkedeki halkın ismi aynı olduğu gibi, hükümdar ve o topluluktan bir fert de aynı ismi taşıyabilirdi: (krş. Urus Qağan, Kıpçak Melik, vd.). Dede Korkut'un dili bunu açıkça göstermektedir. Oğuz hem ülkenin, hem de halkın ismidir. Bu halktan herhangi birisi Oğuz'dur. Oğuz Han bu halkın efsanevi atasıdır. Hanlar hanı Bayındır Han'dır; ama bu aynı zamanda Bayındır boyunun ismidir. Bu boyun yurduna da kuşkusuz Bayındır deniliyordu. Belencer kelimesinin yer ve topluluk ismi olarak geçmesi de buna diğer bir örnektir.

Görünen o ki, Hun gücü çöktükten sonra oluşan siyasi boşlukta bu iki topluluk Kafkaslar üzerinden ilerlemiş ve öndeki Kutrigurlar Azak denizinin hemen kuzeyindeki düzlükleri işgal etmişlerdir. Bu, bozkırdaki vazife taksimi uyarınca, Bizans'a akın sırasının Kutrigurlara geçmesi demek olmuştur.[110] Bundan sonra onları sık sık Bizans topraklarında görürüz.

Utrigurlar Kuban ve Don nehirleri arasındaki üçgenin açısında kalmışlar, batılarındaki akrabalarının başarılarını kıskanmaları ve Bizans'ın oyununa gelmeleri yüzünden, sık sık Kutrigurlarla savaşmışlardır. Bunlar Bizans toprağına akın yaptıklarında, Utrigurlar onları arkadan vuruyorlar, karşılığında Bizans'tan yüklü bir meblağ alıyorlardı.[111] İustinianos'un (527-

---

göçen Bulgarların önderi). Her ikisi de, nihai kaynaklarını aynı kelimeden almış olabilen ayrı birer kelime olmalıdır.

[110] Yukarıda bahsettiğimiz Bizans'a Hun sonrası akınlar ve *Uzun Duvar*'ın yapılması Kutrigur dönemi saldırılarıyla alakalıdır. Ancak kaynaklar *Hunlar* veya *İskitler* içinde bu saldırıları tam olarak kimlerin (Hun kalıntıları, öz Bulgars veya Kutrigurlar) yaptığı konusunda fazla açıklayıcı değildir. Hatta Slavların akınlarını, Zlatarski'nin iddia ettiği gibi öyle erken bir dönemde Bizans'a saldırdılarsa (a.g.e., 97), Türk akınlarından ayırmak pek kolay değildir. Rásonyi: a.g.e., 90, Simonyi'nin görüşünü takdir ile Kutrigurların 547'den önce Balkanlarda gözükmediklerini öne sürer. Öte yandan, Uzun Duvar'ın onlara karşı neden yarım asır önce yapıldığını açıklamaz. Nada KLAIĆ: Povijest Hrvata u srednjem vjeku, (Zagreb, 1990), 12, Slav saldırılarının 5. yy sonlarında Bulgarlarla ittifak içinde başladığı fikrindedir.

[111] Bu, Bizans'ın sık uyguladığı bir stratejisi idi ve bu stratejiye ömrünün binyılı geçmesini borçludur. Krş. Avarların (ve de Bulgar ve Slavların) 626'daki İstanbul kuşatmasının atlatılması; ve Anadolu Türklerinin müttefiki olan Balkanlardaki Peçeneklerin 1091 yılındaki Levunion savaşında Kumanlarca yok edilmeleri. Zenon'un 482'de Bulgarları daveti büyük ihtimalle bu stratejinin başlangıcı idi.

565) bir süre başarıyla uyguladığı bu strateji daha sonra ters tepmiş, iki Türk kavmi aralarında anlaşarak tarifeyi yükseltmeye ve parayı aralarında paylaşmaya başlamışlardır.[112]

3. Oğurların Avrupa'ya Gelişi ve Bulgarlar

Priskus tarafından anlatılan bir vakaya göre Okyanus kıyısındaki yükselen sislerden ve insan yiyen kuşlardan (anka[113]) kaçan Avarlar (Αβαροι) Sabirleri (Σάβιροι) yurtlarından sürerek kendileri gelmişler; onlarda Oğur (metinde Οΰρωγοι, aslında Ὠγούροι olmalı), Onoğur (Ομογουροι) ve Sarı Oğur (Σαράγουροι) adlı kavimleri yerlerinden sürmüşlerdir. Bunlar 463 yılında İstanbul'a elçi göndermişlerdir.[114]

Oğur burada ayrı bir topluluk olmayıp ortak isim olarak görülmeli; birliğin iki boydan oluştuğu kabul edilmelidir.[115] Bizans kaynaklarının ortak ismi ayrı kabile ismi olarak algıladıkları sanılıyor. Oğurların tarihte rolleri

---

[112] Bkz. PROKOPIUS: The Secret History, yay. Richard Atwater, (Michigan, 1961), 40, 57.
[113] Eski Yunan kültüründe anka kuşu ölümün simgesiydi (Hans W. HAUSSIG: İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi, çev. M. Kayayerli, İstanbul, 2001, 106). İşin vahametini göstermek için, eğer Priskus'un kendisi değilse, başka birilerince buradaki mevzua eklenmiş görülüyor.
[114] Tam metin şöyledir: "*Aşağı yukarı bu sıralarda Saragur, Urog (Oğur) ve Onoğurlar Doğu Romalılara elçiler gönderdiler. Bu kavimler Sabirlerle yapılan harp neticesinde meskun oldukları yerlerden çıkartılmışlardı ve komşu ülkelerin topraklarını istila etmişlerdi. Sabirleri Abarlar püskürtmüşlerdi. Abarları ise okyanus kıyısında oturan ve bir yerden denizden yükselen büyük buharlarla sislerin, diğer taraftan şimdiye kadar duyulmamış pek çok yırtıcı kuşun (grifon) yaklaşmasından kaçan kavimler vatanlarından çıkartmışlardı ki, bu yırtıcı kuşların insan soyunu yiyip bitirmeden yok olmayacakları söylentisi vardı ve insanları paralıyorlardı. Bu felaketler neticesi hareketlenerek komşu ülkelere hücum ettiler. Bütün bu kavimler, hücumun şiddetinden dolayı mukavemet edemeden bulundukları yerleri terk edip kaçıyorlardı. Öyle ki, yeni bir yurt arayan Saragurlar ilerlediler ve Akatir Hunlarına rastladılar. Onları harple yenerek tabi kıldılar ve özellikle Romalıların dostluğunu kazanmak maksadıyla elçiler yolladılar. İmparator elçileri kabul etti ve hediyelerle memnun ederek geri gönderdi.*" Bkz. Ali AHMETBEYOĞLU: Avrupa Hun İmparatorluğu, Ankara, 2001, 125.
[115] KAFESOĞLU: Türk Millî Kültürü, 21. Baskı, (İstanbul, 2001), 198.

yoktur; kısa bir süre sonra ortadan kaybolurlar.[116] Onoğur ismi ise sürekli olarak geçer[117] ve başka ulusların dilinde Macarları anlatan Hungar kelimesiyle bugüne kadar gelmiştir.[118]

Kimi bilginlere göre Oğur kelimesi muhtemelen "oklar, kabileler" anlamı ile, Oğuz'un *r* dilindeki mukabilidir: *ok + (u)r*.[119] Kimi âlimler Çin kaynaklarında geçen *Hu-chieh* veya *Wu-chieh* gibi kelimelerde Oğur'u görmek istemişlerdir, fakat bu kesin değildir.[120] Oğurlar büyük ihtimalle Güney Sibirya kuşağındaki eski Ting-ling ve sonraki T'ieh-lê birliğinin bir üyesi idiler. Bu birlik Hun çağından itibaren Moğolistan merkezli Türk kağanlıklarının baş ağrısı olmuş, sürekli isyan etmiştir. Bu isyanların Göktürk devletini de sarstığı biliniyor. Bu birliğin diğer iki üyesi Oğuz ve Uygur Türkleri idi.[121]

---

[116] Priskos'dan sonra sadece 6. yy'dan Hatip Zakharias ve Muhafız Menander onlardan bahseder. 7. yy başlarından Theophilaktos Simokattes, Göktürk kağanının sözlerini naklederken onları anar (GOLDEN: a.g.e., 81; kağanın mektubunun en ayrıntılı incelemesi Czeglédy'dedir, a.g.e., 115-134). Bu gayet tabiidir, çünkü Göktürkler bozkırdaki boy örgütlenmesini iyi biliyorlardı ve genel konuşmalarda genel ismi anarlardı.

[117] Örneğin sadece 8. ve 9. yy'lardan Latin kaynakları hepsi de Onoğurdan türemiş yaklaşık 60 isim verirler (ZIMONYI: "Bulgarlar ve Oğurlar", Türkler, C.2, (Ankara, 2002), 613). Yunan ve İslam kaynaklarının da aynı ölçüde çalıştıkları bilinmektedir.

[118] ZIMONYI: a.g.m., 613; "Préhistoire hongroise: méthode de recherche et vue d'ensemble", Le Hongrois et l'Europe: Conquête et Intégration, yay. S. Csernus - K. Korompay, (Paris - Szeged, 1999), 38-39. Zimonyi ve diğerlerinin bu kelimenin Batı dillerine Slavlardan geçtiği, birlik üyelerinin kendilerini öyle adlandırmadıkları şeklindeki düşünceleri kabul edilebilir değildir. Arpad çağı Macarları akınlarda bizzat Almanya, Fransa, hatta İspanya içlerine kadar gidiyorlardı ve Batı Avrupalılar da onları yaklaşık, aracılık adayları olan Orta Avrupa Slavlarıyla aynı dönemde tanıdılar. Bu yüzden, bir aracıya ihtiyaçları olmamıştır. Yâkût el-Hamevî'deki bir kayıt bunun bir öz adlandırma olduğunu açıkça gösterir. Yazar (13. yy başları) Müslüman Macarlarla (metinde Başkurtlar) konuşmasında şunları duyar: "*Bizim memleketimiz Kostantıniyye'nin ötesinde, Frenklerden Hungar denen bir milletin ülkesindedir.*" (ŞEŞEN: a.g.e., 132). Kendisi bir "Avrupalı" olmasına rağmen eserinde Doğu/İslamî ıstılahı tercih ettiğine kuşku olmayan İdrisî de benzer bir ipucu verir: "*Ruslar iki sınıftır... Diğer sınıf ise Hungarya ve Katolikiye* (*Cesûliye*, Géthulie) ülkelerine komşudurlar." (İDRÎSÎ: Geographie d'Èdrisi, yay. P. Amèdèe Jaubert, C2, (Paris, 1840), 404; ŞEŞEN: a.g.e., 120.). Fin-Ugor asıllı kitle ile Onoğurların Hazar idaresinde birarada yaşadıkları şeklindeki diğer kuram (ZIMONYI: Préhistoire hongroise, a.g.m., 39) daha inandırıcı gözükmektedir.

[119] GOLDEN, a.g.e., 78, bu kökteki akrabalık manasına vurgu yapar.

[120] GOLDEN, a.g.e., 75.

[121] Ayrıntılı bir inceleme için bkz. CZEGLÉDY, a.g.e., 19-20, 25.

4. Sarı Oğurların Aslı ve Faaliyetleri

Kafkasların kuzeyine yerleşmiş olsalar da,[122] bu iki boyun Kafkaslardaki, özellikle de dağlık bölgedeki etkisi sınırlıdır. Yalnızca ateşin davranan Sarı Oğurlar (Rus vakayinamelerinde *Белые Угры* 'Ak Oğurlar'[123]) önce Doğu Avrupa'nın en eski Türk boylarından Akatzirleri (Ağaçeri) yenip ardından Bizans ile ittifak yaparak İran'a saldırmışlardır.[124] Ancak ertesi yüzyılda gelen Avar dalgası bunları dağıtmış, önemli bir kısmı kaçarak şimdiki Slovakya ve Güney Polonya civarına gitmiş, orada kurdukları birlikle de Hırvat etnosunun temelini atmışlardır.[125]

Moğolca, Macarca ve Ortak Türkçe'de "sarı" anlamına gelen *sarı* kelimesi, Çuvaşça'da (*şurĭ*) "beyaz" anlamına gelmektedir.[126] Bu kelimenin bir dönem Oğur-Bulgar-Hazar bölgesinde "beyaz" anlamı verdiğini, Don nehri boylarındaki Hazar kalesi Sarkel'in ismi gösterir. Burası İslam kaynaklarında *Beyzâ*,[127] Rus kaynaklarında ise *Belaya Veja* olarak geçer.[128] Yani kentin isminde bir "beyaz" sıfatı vardır.[129] Bu ise Sarkel'in ilk hecesinde saklı olmalıdır. Bu yüzden, Sarı Oğurları "Ak Oğurlar" olarak görmek,[130] bunun karşısında "kara" bodunu aramak gerekecektir[131] (krş. Türgiş – Sarı Türgiş,

---

[122] ROMAŞOV: a.g.m., 218.
[123] Povest Vremmenıkh Let' po lavrent'evskoy letopisi 1377 g., yay. D. S. Lihaçev - B. A. Romanov, (Moskova, 1950), 210.
[124] TRYJARSKI: a.g.e., 170.
[125] Bununla ilgili eserler olarak bkz. Osman KARATAY: Hırvat Ulusunun Oluşumu - Erken Ortaçağ'da Türk-Hırvat İlişkileri, (Ankara, 2000), özl. 133-152; "Hırvat ve Sırp Göçlerinde Oğur İlgisi", Türkler, C.2, Ankara, 2002, s.591-597; In Search of the Lost Tribe - The Origins and Making of the Croatian Nation, Çorum, 2003, özl. 65-96.
[126] TEKİN: Tuna Bulgarları, a.g.e., 64.
[127] Örn. Hudūd al-Ālam, 162.
[128] Mihail İ. ARTAMONOV: Hazar Tarihi, çev. D. Ahsen Batur, (İstanbul 2004), 548-549, 552-553, 559, vd.; KURAT: a.g.e., 33.
[129] Zaten Konstantinos Porphyrogenitus Sarkel'in Hazarların dilinde "beyaz ev" anlamına geldiğini açıkça belirtemktedir: De Administrando Imperio, s.183.
[130] NÉMETH: a.g.e., 91, 106.
[131] Bu tasnif veya adlandırma *aksöyük* (asiller, beyaz halk) karşısında *karasöyük* (ikinci sınıf) geleneğine dayanıyor olabilir. Fakat Kafesoğlu böyle bir tabakalaşmayı kabul etmez. *Kara* sıfatı daha büyük topluluğa, *ak*/*sarı* ise küçüğüne işaret ediyordu (Türk Millî Kültürü, 242-245). Gerçekten de, Kafkasların kuzeyindeki yurtlarında kalan ve muhtemelen Öz Bulgarların

Uygur – Sarı Uygur/Yugur, vb.). Kafesoğlu bir delile dayanmaksızın Onoğurların “kara” bodun olması gerektiğini söyler.[132] Bunun delili ise Macarların kader arkadaşları olarak Onoğur yerine *Çernıe Ugrı*’dan bahseden Rus ana vakayinamesinden gelir.[133]

İsimleri günümüze kadar kalan Onoğurların aksine, İstanbul’a elçi göndermeden hemen önce Don nehri boylarındaki Akatziri (Ağaçeri?) kabilesini hırpalayan Sarı Oğurlar, haliyle Bizans’ın kışkırtması neticesinde Kafkaslarda İran’a karşı bazı harekatta bulunduktan bir süre sonra gözden kaybolurlar.[134] Sadece 6. yy’dan Hatip Zakharias eski dönemleri anlattığı kuşkusuz olan listesinde onlara yer verir.[135] Bu topluluk büyük ihtimalle Avarların önünden kaçarak Galiçya civarına gitmiştir. Zira Rus kaynakları bu bölgede *Belıe Ugrı* “Ak Oğurlar” adlı bir kavimden bahseder. Bu kavmin faaliyetleri Konstantinos Porphyrogenitos’un anlattığı Herakleios dönemindeki “Beyaz Hırvatlar”[136] ile birebir uyuşmaktadır. Dolayısıyla, Sarı Oğurların 7. yy başlarında Hırvatlığın oluşumunu başlattıkları ve kendilerinin bu etnik sürecin başında olduğu anlaşılmaktadır.

5. Onoğurların Aslı ve Faaliyetleri

Onoğurlara gelince, bunların ismi bir önceki yüzyılda geçiyor gözükmektedir. *Albanlar Tarihi* adlı Ermeni kaynağında, İran hükümdarı

esas kısmını oluşturan Bulgarlara *Kara Bulgar* deniyordu. Hunların Orta Asya’ya göçmüş bir topluluğuna da Akhunlar denir.

[132] KAFESOĞLU: a.g.e., 198.

[133] Povest Vremennıh Let’, 210. Fahreddin Mübârekşah’ın listesinde geçen *Karağur* adlı Türk boyu da buna işaret ediyor olmalıdır. GOLDEN: a.g.e., 191. Şeşen’in, a.g.e., 153, bu kelimeyi *Kara-guz* okumasına katılmak zordur. Zira listede hem *Oğuz*, hem de *Oğur* kelimeleri açık şekilde geçer. Oğuzların ak-kara tasnifi ise sözkonusu olmamıştır.

[134] TRYJARSKI: a.g.e., 170.

[135] GOLDEN: a.g.e., 78.

[136] CONSTANTINE PORPHYROGENITUS: De Administrando Imperio, 143, 147, 153.

Şapur zamanı anlatılırken, "*Hun yurdundan Hun Honagur*" ifadesi kullanılır.[137] Ancak, Hunların batıya göçtüğü dönemi anlatan metinde geçen bu kelime bir kişi ismidir; İran'a akın yapan bir Hun komutanı olduğu anlaşılıyor. Bunu Onoğur ile telif etsek bile, Kafkasya'da olduğunu düşünmek zorunda değiliz. Hunlar Hazar'ın doğusundan, Orta Asya'dan da İran'a akın yapmışlardır.

Yukarıda geçtiği gibi, Theophilaktos Simokattes, Onoğurların eskiden Βαχάθ (Bakath) adlı bir kentlerinin olduğunu söyler.[138] Kafkasya'da hem Onoğurların ismi eski zamanlarda geçmez, hem de önemli olduğu kesin olan böyle bir kent bilinmez. Buna karşılık pek çok bilgin bu kelimenin Soğdça olduğunu, dolayısıyla Onoğurların bir dönem Orta Asya'da bulunduklarını düşünmüştür.[139] Bu düşünceyi, Priskos'un yukarıda geçen haberi de destekler. Zekiev'in MÖ 7. yy'dan beri var olduğu bilinen Karadeniz'in kuzeyindeki Phanagoria kentini Onoğurlarla ilişkilendirme önerisine[140] şimdilik katılmak zordur.

Ravenna Anonimi adlı Latince yazmaya dayanan Romaşov, *Onogoria*'nın Azak'ın doğusunda olduğunu söyler.[141] Genel kanaat, Onoğurları Kuban boylarına yerleştirmektedir. Ancak bir tarihi olay bunu zorlaştırır: Batı Avrasya bozkırlarında Onoğurlarla birlik halinde, Hazar bağlısı olarak yaşayan Macarlar, 9. yy'daki Peçenek saldırıları sebebiyle yurtlarını bırakıp batıya göçmüşlerdir. Peçenekler Orta Asya'dan batıya Hazar'ın kuzey sahilleri boyunca geçmiş olamazlar. Burada güçlü Hazar devleti ve de başkenti Etil vardı; Peçenekler de onlara düşmandı. Hazar müttefiki Oğuzların sıkıştırdığı Peçenekler daha kuzeyden, Hazar ve İdil Bulgar

---

[137] MOVSĒS DASXURANC'I: The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Dasxuranc'i, yay. C. J. F. Dowsett, (London, 1961), 63-64. N. A. BASKAKOV: "İmena Sobstvennıe gunnov, bulgar, hazarov, sabirov i avarov v istoriçeskih istoçnikah", Sovetskaya Tyurkologiya, N.4 (1985), 34, bunu Hun ve Sabirlerde bir kişi ismi olarak görür.
[138] THOPHILAKTOS SIMOKATTES: Theophilacti Simocattae Historiarum (Libri Octo), Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, (Bonn, 1834), 286.
[139] GOLDEN: a.g.e., 81.
[140] Mirfatih Z. ZEKİEV: Törki-Tatar Etnogenezı, Kazan-Moskova, 1998, 277.
[141] ROMAŞOV: a.g.m., 223.

arasında bir yerden, en azından Burtas ülkesi içinden geçmiş olmalılar. Bu ise onları hayli kuzeye iter. Böyle uzak bir yerden Hazar ülkesini dolanıp Kuban boylarında yaşayan Macar ve Onoğurlara saldırsalardı, bu sonuncular kaçmak için isteseler de batıya gidemezlerdi, çünkü Don nehri boyunca gelen Peçenekler batı yolunu kapatmış oluyorlardı. Macarların Gürcistan üzerinden Anadolu ve Azerbaycan'a doğru gelmeleri gerekirdi.

Bizce Onoğurlar Don nehrinin aşağı boylarında ve güneylerinde, aslen bugünkü Başkurdistan civarından olan Macarlar da o günlerde onların hemen kuzeybatılarında idiler ki, dönemin kaynağı Hudûd el-Âlem bunu açıkça bildirir: "*Macarların doğusunda dağ*[142] *güneylerinde Vanandar diye adlandırılan bir Hıristiyan kabilesi bulunur.*"[143] "(Vanandarların) *güneyinde Hazarlar, kuzeyinde Macarlar bulunur.*"[144] Kuzey Kafkas düzlüklerindeki bir halkın doğusunda dağ bulunamaz. Macarların Slav köle ticareti ile meşhur olmaları, etraflarında Slavların yaşıyor olması,[145] böyle bir noktada, Doğu Slavları ile komşu olmalarını gerektirir.

Onların kürk ticaretiyle uğraştıklarını bildiren ve yurtlarını yaklaşık Don ve İdil nehirlerinin birbirine yaklaştıkları yerin güneyindeki düzlüklerde açıklayan Jordanes de aynı coğrafi mıntakaya işaret eder.[146]

Onoğurların çok fazla savaşlara katılmadıkları anlaşılıyor. Bu bölgedeki uzun ve barışçıl varlıkları nüfuslarını artırmışa benziyor. Bunu Hazar kağanı Yusuf'un Endülüslü Hasday bin Şaprut'a cevabi mektubunda görüyoruz: "*Yaşadığım ülkede önceden* וננתר (*Vununturlar* < Vunundur < Onoğundur) *vardı. Atalarımız, Hazarlar onlarla savaştı. Vununturlar kalabalıktı. Denizdeki kumlar kadar kalabalık, fakat Hazarlara karşı*

---

[142] Muhtemelen İdil ile Don'un yakınlaştığı yerde bulunan At dağları.
[143] ŞEŞEN: a.g.e., 68.
[144] ŞEŞEN: a.g.e., 71.
[145] ŞEŞEN: a.g.e., 38 (ibni Rüsteh), 68 (Hudûd el-Âlem), 84, 85 (Gerdîzî),
[146] GOLDEN: a.g.e., 79.

duramadılar. Ülkelerini bırakıp kaçtılar... Duna (Tuna) *adlı nehre varıncaya kadar.*"[147]

Göktürk devletinin çöküşünden sonra Onoğurlar Kubrat Han'ın Büyük Bulgar birliğine dahil oldular. Onların bu süreçte Bulgar bodun adını benimsediklerine dair bir iz bulunmamaktadır. Ancak, belki gerçekte etnik ayrılığa işaret eden kimi Bizans yazarlarının bu iki halkın ismini birlikte anması ("έθνος των Ούννογούρων Βουλγάρων" (Agathon); *Büyük Bulgar'ın kurucusu Koubratos* "...Ούνογουνδούροων κύριος" *idi* (Nikephoros); "Ούννογουνδού-ρων Βουλγάρων" (Theophanes); *Bulgarlar önceden kendilerini* Όνογουνδού-ροι adlıyorlardı (Porphyrogenitus)[148] Onoğurların Bulgarlar veya bir Bulgar kabilesi oldukları şeklinde yorumlanmıştır. İslam kaynakları ise daima bu iki topluluğu ayırırlar.

Onoğurlar bir dönem, Macarlarla birlikte batıya göçmeden önce, Hazar hâkimiyetinde kalmışlardır. *Hudūd al-'Ā-lam*'a göre, dünyanın 51 bayındır yurdundan biri olan *N.nd.r* (*V.n.nd.r) ülkesi Majgharī (Macarlar) ve "Türk" Peçenekler arasında sayılmaktadır.[149] Yukarıda geçtiği üzere, bir diğer yerde onların ülkesinin doğusunda *B.rādas* halkının,[150] güneyde Hazarların ve

---

[147] GOLDEN: a.g.e., 203. Hun çağı sonrasının Utrigur, Kutrigur, Sarı Oğur ve Sabir gibi boylarının aksine, Onoğurlar Avar, Göktürk, Bulgar ve Hazar hâkimiyetlerinden geçmelerine rağmen bir bodun olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Büyük Bulgar'dan hiçbir şeyin kalmadığı 9. ve 10. yy'larda, bir dönem aynı bölgede hüküm sürmüş gerçek Bulgarların dahi Onoğurlar olduğu sanılıyordu. Konstantinos Porphyrogenitus'un aşağıda verdiğimiz "*Bulgarlar önceden Onoğur adlanıyordu*" ifadesi buna işaret etse gerektir. Buradaki ifadeleriyle Hazar kağanı da aynı kanaatte olduğunu gösteriyor. וננתר halkı Onoğur değil de, Vlendur < Belencer kelimesinin muharref bir biçimi de olabilir. Nitekim Hazarlar eskiden Bulgarların yaşadığı Dağıstan'da yerleşmişlerdi ve ülkelerinin merkezi Mervan'ın istilasından önce burasıydı. Önce veya sonra, Hazarlar hiçbir zaman Onoğurların yaşadığı düzlüklerde yaşamadılar. Yusuf'un atalarının dağıttığı kimseler gerçek Bulgarlardı. Ancak, eğer וננתר tabiri Onoğur'a işaret ediyorsa (ki, İslam kaynaklarının benzer kelimeler ile açıkça Onoğurları anlatması bu kanaati güçleştirir), belirttiğimiz gibi, Bulgarlıkla bir tevhit söz konusudur.

[148] GOLDEN: a.g.e., 102.

[149] Hudūd al-Ālam. The Regions of the World, yay. V. Minorsky, London, 1937, 83.

[150] Burtaslar, Hazarlar ile Bulgarlar arasında İdil boylarında yaşayan bir halktı. Ortaçağ kaynaklarının ittifakla onları Türkler arasında saymalarına rağmen, tarihçilikte Fin-Ugor ırkından görülürler. Bkz. GOLDEN: "Rusya'nın Orman Kuşağı Halkları", a.g.m., 336-337.

kuzeyde Macarların olduğu belirtilir.[151] Bu yüzden, Onoğurlar Don nehrinin hemen (güney)doğusundaki bozkırlarda yaşıyor olmalıydılar. Gerdîzî'ye göre de, Azak denizi ile İdil Bulgar'ın Eskil memleketi arasında, anlaşılan Don nehrinin batı yakası boyunca şimdiki Saratov'un güneybatısında yaşayan Macarlar, nehrin öte yakasındaki *N.nd.r*'leri görebilirlerdi. Bunlar Macarlardan daha kalabalık (krş. Kağan Yusuf'un sözleri), fakat zayıf idiler.[152]

Onoğurlar kuşkusuz Bulgarlardan ayrı bir topluluktu. Kaynaklarda farklı olarak zikredilirler. Bar Hebraus, örneğin, "*Diğer iki kardeş Salia adı ile tanınan Alan ülkesine, yani Bulgarların ve Panguryalıların (Onoğurlar)*[153] *'Türkler Kapısı' adını verdikleri Hazar şehirlerine geldiler.*"[154] demekle bu iki topluluğu ayrı olarak görmektedir.

6. Ermeni Coğrafyası'ndaki Bulgarlar

Ermeni Coğrafyası adlı eser, "*Asya'nın 18. Ülkesi olan Sarmatya'daki yanında yaşadıkları ırmağa göre isim alan*" dört Bulgar topluluğu sayar: *Kup'i, Duç'i, Ołkhondor* ve *Ç'dar* Bulgarları.[155] Bunlardan üçüncüsü Onoğurla özdeşleştirilir. Bunun dışında, diğer üçünün tatminkar bir açıklaması bugüne kadar yapılamamıştır. Kaldı ki, Onoğur teşhisi de tatmin edici değildir. Kup'i Bulgarlar, genellikle Kuban nehrinin eski kaynaklardaki ismi olan Kuphis'le özdeşleştirilirken,[156] Gening ve Halikov, bunların Kutrigurlar olduğunu söyler

---

[151] Hudūd al-Ālam, 162.
[152] ŞEŞEN: a.g.e., 84.
[153] Kesin olmamakla birlikte, Zekiev'in ilişkilendirmesini Bar Hebraus *Pangurya* biçimiyle farkında olmadan yapmış gözüküyor. Ancak bu, tarihi bir gerçekliğe ulaşmak için delil teşkil etmez.
[154] GREGORY ABÛ'L-FARAC (BAR HEBRAUS): Abû'l-Farac Tarihi, çev. Ömer R. Doğrul, C.1, 3. Baskı, (Ankara, 1999), 165.
[155] ŠİRAK AŠHARHAC'OYC': a.g.e., 55.
[156] İsmail MIZILANI: "Karaçay Malkar Halkının Tarihçesi", çev. Ali Şıdaklanı – Yılmaz Nevruz, Birleşik Kafkasya dergisi, S.19 (Temmuz-Ağustos-Eylül 1999), 25; ROMAŞOV: a.g.m., 225.

ve Donets'in kuzeyine yerleştirirler.[157] Mızıev'e göre, 'büyük, ulu' anlamındaki Karaçayca *tsdar*, Digorca *star*/*stur* kelimesi, 'Büyük Bulgar' anlamını vermektedir.[158]

Duç'i kelimesi için ise Mızıev, Kuçi şeklindeki düzeltmeyi önererek, bunların daha önce Ku ve Çu nehri boylarında yaşayıp sonradan Bulgarlara katılan Türkler olduğu önermesini yapar. *Ołkhondor* için getirdiği Orhon nehri kıyısında yaşamış Türk boyları önermesi ile birlikte,[159] bu iddialar hayli zorlama doludur. Horenli Musa, Val-Arşak zamanında bir kısım *Vłendur* Bulgarın şimdiki Kars, Artvin bölgesine geldiğini yazmıştı. Duç'i kelimesini de bu bölgede arayabiliriz. Aras nehrinin eski isimlerinden Dûsiyû, bu konuda bir ipucu verebilir.

Buraya kadarki incelememizden kısaca şöyle bir resim çizebiliriz: Bulgarlar ve sonraki dönemde Bulgar boyları arasında sayılan Utrigur ve Kutrigurlar, başlangıcını tam olarak bilmediğimiz bir zamandan beri Kafkasların kuzeyinde yaşıyorlardı. Bunlar 375 yılından sonra Hun yönetimine girmişlerdir. Hun devletinin yıkılış anında ise, 463 yılından itibaren Orta Asya veya Güney Sibirya'dan üç yeni boy, Oğur, Onoğur ve Sarı Oğurlar İdil nehrini geçmişler, bölgedeki oyuncular arasına karışmışlardır. Diğer birçok Hun kalıntısıyla birlikte bunların tamamı bir süre sonra Bulgar üst ismi altında etnik birleşme süreci yaşamıştır. Dolayısıyla köken olarak elimizde, aslî ve nazarî olarak iki çeşit Bulgar vardır.

---

[157] GENNİNG, KHALİKOV: a.g.e., 115, 121.

[158] MIZILANI: a.g.m., 25; "Tarih Halkların Zenginliğidir" çev. Adilhan Appa, Bilig, sayı 7 (1998), 25.

[159] MIZILANI: "Karaçay-Malkar Halkının Tarihçesi", a.g.m., 25.

C. BULGARLIĞIN OLUŞUMU VE SİYASİ SÜREÇ

1. Genel Çerçevenin Özeti

Böylece Zekiev'in, Bulgarlığın Kuzey Kafkaslarda oluştuğu fikrinin[160] gerçekçi olduğu görülmektedir. Burada "halita Bulgarlıktan" bahsedildiği şeklinde bir şerh koymamız gerekir. En kuvvetli ihtimalleri alırsak, bu etnos şöyle biçimlenmiştir: Kutrigur ve Utrigurlar, İran'da iktidarın Perslere geçmesinin ardından başlayan zor günlerde Azerbaycan'dan Kafkasların kuzeyine göç ettiler. Bunlar Kuban nehrinin her iki yanındaki düzlüklere, Karadeniz sahillerine kadar-ki bölgeye yerleştiler. Eğer Kafkasların yerlisi değil iseler, aynı bölgeye, doğuda MÖ 3. ve 2. yy'da Büyük Hun devleti yükselişiyle alakalı gözükmek üzere, "öz" Bulgarlar geldiler. Bu üç komşu Türk boyu, 4. yy sonlarında Batı Hun egemenliğine girdiler. Hun devletinin yıkıldığı yıllarda da doğudan Oğur boyları geldi ve İdil ile Don nehirleri arasındaki bölgeye yerleştiler.

Aşağıda değineceğimiz üzere, devlet yıkıldıktan sonra bir kısım Hun boyları, özellikle de yönetici tabaka Karadeniz'in kuzeyi ile Kafkaslara çekildiler. Atilla'nın torunlarının asıl dayandığı boyun Bulgarlar olduğu anlaşılıyor ki, ilk zamanlar bunlar için Bulgar ve Hun kelimeleri birlikte kullanılmış, sonra Bulgar kelimesi tamamen öne çıkmış, daha sonra da başta Kutrigur ve Utrigurlar olmak üzere, çevredeki diğer boylar, bozkır adetleri uyarınca, kendilerine üst isim olarak Bulgar'ı benimsemişlerdir. Dolayısıyla, Hun devletinin yıkılışı ile 9. yy'da Peçeneklerin gelişi arasındaki zaman diliminde Karadeniz bozkırlarında yaşayan çeşitli asıllardan Türk boylarının sürekli bir Bulgarlaşması mevcuttur.

[160] ZEKİEV: a.g.e., 462.

2. Bulgarlıkta Hun Bileşeni

'Bulgar Hanları Listesi' adıyla bilinen, Yunanca'dan tercüme eski ve kısa bir Rus yazması, Tuna Bulgarlarının iyi bildiğimiz hükümdarlarını Hun hakanı Atilla'ya bağlar. Listenin başında, 300 yıl hükümdarlık yaptığı söylenen Avitokhol vardır.[161] Onu ise İrnek takip eder.[162] Bu ikinci ismi, Atilla'nın oğlu Ernak olarak diğer kaynaklardan ve gerçek tarihten de biliyoruz. Avitokhol kelimesi ise, bizce, yine asıl nüshası yerine elimizde bir Rusça tercümesi olduğu için ilim aleminde rağbet görmeyen *Şan Kızı Destanı* adlı Bulgar-Tatar destanında geçen, yaptıkları Atilla'nın menkıbeleriyle üst üste gelen *At* unvanlı Hun hükümdarı *Avdan* ile ilgili olabilir. *Avdan Dulo* kelimesinin halk dilinde aldığı biçimden sonra önce Yunanca kayıtlara geçtiğini, yüzyıllar sonra da Eski Slavca'ya aktarıldığını düşünürsek, Avitokhol biçimini almasının makul olduğunu anlarız.

Hunların kağanlık hanedanı Duloların nasıl Bulgarların da hükümdarı oldukları konusu, üzerinde sayısız savın konuşulduğu karmaşık bir tarih sorunudur. Jordanes'ten öğrendiklerimize göre, ağabeylerini savaşlarda kaybeden ve devleti koruyamayan Atilla'nın küçük olu İrnek (Hernac), şimdiki Dobruca'nın kuzeyine çekilmiş ve Bizans'a itaat arz etmiştir.[163] Daha sonra ne yaptığını bilmiyoruz. Alışılmış düşünce, yukarıda geçtiği gibi, İrnek'e bağlı Hunların doğudan gelen Oğurlarla kaynaşıp yeni bir devlet ve halk kurdukları şeklindedir.

---

[161] Baskakov bu isme Macarca ve Çuvaşça kaynaklı iki köken önerir: 1. Mac. *avat-ni* "osveşat", *avatas* "osveşenie" + Mac. *hold* "luna" (Aydınlatan Ay); 2. Çuvaş *khăvăt* "sila, sil'nıy" + *khul* "ruka" (güçlü el). Bkz. BASKAKOV: a.g.m., 29-30.

[162] TEKİN, Tuna Bulgarları: a.g.e*.,* 12. İrnek/İrnik: 1. ernek -- ernäk **--** erŋäk "palets" (parmak); 2. Çuvaş yĕr (ĕ) nĕk < yĕrĕn "prenebregat" + -ĕk affks obrazuyuştiy rezultat deystviya > yĕrĕn-ĕk "to, çem prenebregayut" (aldırmayan, önem vermeyen, dolayısıyla cesur). Bkz. BASKAKOV: a.g.m., 32.

[163] AHMETBEYOĞLU: a.g.e*.,* 123-125.

Hun Dulo sülalesinin[164] bozkırda hakimiyetini sürdürmesi veya, bizce, yeniden egemenlik kurması için daha karmaşık kuramlar geliştirmemiz gerekmektedir. Kutrigurların Azak'ın kuzeyinde, Utrigurların ise doğusunda yaşadıklarına inanan Zlatarski'ye göre, İrnek geriye çekilip hemen doğusundaki Kutrigurların yöneticisi olmuştur.[165] Bulgar kelimesi, buradaki iki kardeş boyun ta eski zamanlardan gelen ortak ismidir.

Bulgar tarihçi bunu şöyle açıklar: Bunlar birbirinin akrabası olduklarını ve aynı dili konuştuklarını, Menanderos'un kaydettiği üzere, kendileri söylüyorlar. Prokopios da bu isimde iki kardeşin olduğunu, hükümdar babaları öldükten sonra ayrılıp, yönettikleri halka kendi isimlerini verdiklerini belirtir. Öyleyse bu iki halkın ortak bir ismi olmalıdır. Onlar için kullanılan Kimmer ve Hun kelimeleri izafidir. Jordanes, çağdaşı Prokopios'un Utrigur ve Kutrigurlara tahsis ettiği araziye Bulgarları yerleştirir ve bu iki boyun ismini hiç anmaz. Yani aynı halktan, farklı şekilde bahsederler.[166]

Tarihçilerin dikkat etmedikleri bir ayrıntı, kimilerince İrnek'in Kutrigurların başına geçtiği fikrini doğrulayabilir. 6. yy'ın ilk yarısının Utrigur hanı Σανδίλχος (Sandilkh, Sandal[167]), "*yöneticileri başka olsa da*" Kutrigurların kendilerinden olduğunu söyler.[168] Yani, Sandal'ın sülalesi yerli iken, Bizans'ın kendisine karşı Utrigur yardımını istediği rakibi Kutrigur Hanı Zabergan'ın (Sabır Han?) sülalesi dışarıdan gelmiştir. Böyle bir sülale olağan şartlarda Hunlardan olmalıdır.

---

164 D. Tabakov'un Dulo kelimesini Tohar ile ilişkilendirmesi (TZVETKOV: a.g.e., 58) zorlama doludur ve kabul edilemez.
165 ZLATARSKİ: a.g.e., 80.
166 ZLATARSKİ: a.g.e., 61, 67, 70, 74-75.
167 Krş. Bosna banlığının son dönemlerindeki ünlü Hersek hakimi Saldal. Hersek bölgesi Avarlar ile birlikte gelen Kutrigurların yerleştiği yer olmalıdır ki, 15. yy kaynaklarında bile isimleri geçer. Bkz. Anto BABIČ: Iz istorije srednjovjekovne Bosne, Sarajevo, 1972, 38.
168 ZLATARSKİ: a.g.e., 61, 113.

3. Bulgar Hanları Listesindeki İlk Hanlar

Fakat gerek sonraki Büyük Bulgar Devleti'nin doğuda kurulmuş olması, gerekse Bulgar Hanları Listesi'nde verilen bilgilerin bir kısmındaki belirsizlikler sebebiyle bazı zorluklara düşmekteyiz. Liste'de Asparukh (7. yy sonu) öncesi dönem için üç hanın daha ismi geçer: Ermi sülalesinden *Gostun*,[169] naip olarak İrnek'in ardından iki yıl hüküm sürer. Ardından Dulo sülalesinden *Kurt* 60 yıl, *Bezmer*[170] ise üç yıl hüküm sürer.

Tarihçilerin hemen tamamı Kurt ile diğer kaynaklardaki Büyük Bulgar hanı *Kubrat*'ı telif ederler. Hatta Büyük Bulgar'ın 6. yy sonunda, Göktürkler çekildikten hemen sonra kurulduğuna inanan Tryjarski'ye göre, Gostun ilk hükümdardır. Kurt, Kubrat'tır; Bezmer de Kubrat'ın oğlu Batbayan'dır.[171]

Ancak, Kubrat 7. yy'ın ilk yarısının hükümdarıdır. Atilla'nın 'en küçük oğlu' İrnek ise eceliyle ölmüş olsa bile en fazla 6. yy başına ulaşabilir. Aralarında yüzyıllık bir dönem vardır. Bu dönemi iki yıl naiplik yapan Gostun dolduramaz. Liste'de Avitokhol'dan başlayarak ilk beş han birlikte verilir; aralarında hiçbir kesinti emaresi yoktur. Daha sonra araya bir cümle konur ve "*Bu 5 han Tuna'nın öbür tarafında kazınmış başlarla hüküm sürdüler*"[172] dedikten sonra Tuna'nın berisine, yani 679 yılında buradaki devletini kuran Asparukh'a atlanır.

Dolayısıyla, Liste'de atlanan zaman diliminin Büyük Bulgar çağı ile ondan hemen önceki Göktürk hâkimiyeti dönemi olması gerekir (en erken 558'den en geç 679'a kadar). Gostun, Kurt ve Bezmer'in hükümdarlıkları,

---

[169] Gostun: Çuvaş ăs-tăn "um, razum" (akıl, zeka). Bkz. BASKAKOV: a.g.m., 31.
[170] Bezmer: *bez-* "drojat', trepetat', trusit" + *mer* affiks priçastiya otritsatel'noy formı (bezmez). Bkz. BASKAKOV: a.g.m., 30.
[171] TRYJARSKI: a.g.e., 173, 175, ZLATARSKİ: a.g.e.,131-132.
[172] TEKİN: a.g.e., 13.

İrnek'in ölümüyle Göktürk işgali arasındaki iki veya üç kuşaklık dönemi dolduracak uzunluktadır.

Bizim bu fikrimizi iki Bizans kaynağı destekler. Malalas ve Theophanes'in verdikleri bilgiye göre, 'Bosphoros Hunlarının' Γορδάς/Γρώδ (Gordas, Grod) adlı hükümdarı 528 yılında İstanbul'a gelerek Hıristiyan olmuş, daha sonra memleketine döndüğünde öldürülerek, yerine Hıristiyanlık karşıtı kardeşi Mügel geçirilmiştir.[173] Zlatarski, Kırım'a yakınlığı esas alarak bu Hunların Kutrigurlar olduğunu söyler.[174] Ancak, Bosphoros'a, yani Azak denizinin Karadeniz'le birleştiği boğaza hayli kuzeyde kalan Kutrigurlardan ziyade, hemen doğuda, Azak ve Karadeniz kıyılarında bulunan Utrigur veya Bulgarlar yakındır. Kutrigurların o günlerde Bizans'ın amansız düşmanları olduğunu ve her yıl savaştıklarını düşünürsek, hanlarının İstanbul'a gidip Hıristiyan olmasını pek anlayamayız.

Nitekim Theophanes'in "*Bosphoros'da Hunlarla Bizanslılar arasında çok alışveriş olur*"[175] ifadesi de, söz konusu 'Hunlar'ın Azak'ın doğusunda yaşadıklarını, yani bunların Utrigur veya Bulgar olduklarını gösterir. Azak'ın kuzeyindekiler için Bosphoros, deniz ulaşımı kullanılmadıkça coğrafi cazibesi olan bir ticaret ve uğrak yeri olamaz. Doğuda yaşayanlar için ise Kırım ile arada sadece bir boğaz vardır.

Böylece üç seçeneği ikiye, Bulgar ve Utrigur'a indirmiş oluyoruz. Kurt dört sebepten dolayı Utrigur hanı olamaz. Birincisi, Sandal'ın yukarıda belirttiğimiz ifadesi, Utrigurların başında yerli yöneticilerin olduğunu gösteriyor. Halbuki Kurt Hun asıllıdır; Atilla'nın soyundandır; sonradan gelmiştir.

---

[173] THEOPHANES: The Chronicle of Theophanes the Confessor, yay. Cyril Mango - Roger Scott, (New York, 1997), 267; GOLDEN: a.g.e., 80.
[174] ZLATARSKİ: a.g.e., 89.

İkinci olarak, sürekli Bizans'a yakın duran Utrigurların bu siyasetiyle, aynı günlerde Hıristiyan olan hanlarını öldüren ve yerine Bizans ve Hıristiyanlık aleyhtarı kardeşini geçiren bir topluluğun davranışı arasında uyum bulmak zordur.

Üçüncüsü, Iustinianos döneminin bütün sırlarını ifşa eden, bu arada Utrigur ve Kutrigur siyasetleri hakkında ayrıntılı bilgi veren Prokopios, bu esnada Bizans'ın dostu olan bir hükümdarın Hıristiyan olduğu için öldürülmesi gibi önemli bir olaydan bahsetmiyor. Çünkü kendisi sadece kuzeydeki iki 'Hun' topluluğu üzerine odaklanmıştır; başka şeyi gözü görmez. Kurt, onun menzilinin dışında, biraz daha doğuda kalan Bulgarların hükümdarıdır; Utrigurların değil.

Son olarak da, Kurt'la aynı kişi değil, onun soyundan gelen başka bir hükümdar olan Büyük Bulgar hanı Kubrat, Onoğur-Bulgar yöneticisi olarak geçer (aşağı bkz.); o da Utrigur hanı değildir. Dolayısıyla, bu konuda Fehér'in söylediklerini[176] kabul etmeye imkân yoktur. Kurt, ne Utrigur hanıdır, ne de Bizans'la anlaşıp Avarlara isyan etmiş ve Kutrigur yurdunu onlardan almıştır, çünkü onun zamanında gerçek Avarlar Göktürklerin efendisi idiler.

Kurt'un tam olarak ne zaman öldürüldüğünü bilmiyoruz. Ardından gelen kardeşi Mügel'in tahtta ne kadar kaldığını da bilmiyoruz. Bildiğimiz şey, bunların hemen ardından veya aynı dönemde başta bulunan Utrigur hanı Sandal'ın ismidir.

---

175 THEOPHANES: a.g.e., 267.
176 FEHÉR: a.g.e., 31.

4. Bulgar-Hun Birliği ve Ananevi Bizans Siyaseti

Böylece Dulo soyunun Kutrigurların değil, Bulgarların başına geçtiği sonucuna varıyoruz. İrnek'le ilgili gelişmeler de bunu tasdik eder niteliktedir. İrnek eğer Dobruca'da kalsa idi, tanış bir sima olarak sonraki gelişmelerle ilgili olarak kaynaklarda ismiyle görünürdü. En azından, Hun devletinin yıkılışından sonra bile ardı arkası kesilmeyen, bu yüzden Bizans'a girişte belirttiğimiz seddi yaptıran İskit/Hun akınları, ünlü Atilla'nın soyu ile ilişkilendirilirdi. Böyle bir şey yok. Söz konusu akınlarda Atilla'nın soyu tamamen beraat etmiş durumdadır.

İrnek'in Dobruca'ya yerleşirken Bizans hizmetine girdiğinden bahsetmiştik. Bundan kısa bir süre sonra, Zenon zamanında, Orta Avrupa'daki Gotlara karşı Kafkaslardaki Bulgarların çok uzakta kalan Bizans'a yardım etmesi, ancak yöneticilerinin batı işlerine aşinalığı ve de İstanbul'a bir bağlılıkları ile izah edilebilir ki, bu da İrnek gibi birinin Bulgarların başında olduğunu akla getirir.

Nitekim doğuda Hun varlığı, özellikle Bizans ile İran arasındaki ilişkilerde önemli rol oynamak üzere, o dönemde etkisini sürdürmüştür. Zenon zamanından bahseden bir başka kaynağa göre de, Kafkasyalı Hunlar, Bizanslıların kendilerine iki kat fazla para verdiğini söyleyerek İran'a saldırmışlar, İran'ın bu durumdan hile ile kurtulma çabası ise hükümdarı Firuz'un Hunlarca öldürülmesiyle son bulmuştur.[177]

Bu, muhtemelen İrnek'in hâkimiyetinde olup, bu yüzden de Hun siyasi ismini taşıyan Bulgarların, aralarına ve çevrelerine batıdan gelen gerçek Hunlarla birlikte yaptıkları faaliyetlerle ilgilidir. Bu faaliyetler çıkar eksenliydi.

[177] GREGORY ABÛ'L-FARAC: a.g.e., 148-149.

Ertesi yüzyılda (5. yy), muhtemelen Kurt zamanında da onları İran'ın yanında görüyoruz. Iustinianos ile Hüsrev'in amansız savaşlarına Hunlar da doğudan Bizans arazisini yağmalayarak katılıyorlardı.[178] Alamandur adlı bir Hun komutanını ismi Sasanilerle müttefik olarak geçer, İustinianos ona da barışı korumak için para vermektedir.[179] Hüsrev'in talimatıyla gelen bir Hun ordusu ise Doğu Anadolu'da Bizanslılara yenilmiştir.[180] Bu dönemde, başta Derbent'in kuzeyi, Hazar kıyıları olmak üzere, Hunların yaşadığı yerler ve boyları ile hükümdarları hakkında değişik kaynaklar bol ama dağınık bilgiler verirler.[181] Ancak bunlardan ne kadarını Kafkas Bulgar tarihine dâhil edeceğimiz konusunda bir ölçümüz yoktur.

Bulgarların Kurt'tan sonraki tarihleri hakkında tahmin edeceğimiz şey, iç kargaşayla veya yöneticilerin aczi sebebiyle güç kaybettikleri, bozkır işlerinde etkilerinin azaldığı şeklindedir. İrnek ve Kurt zamanındaki nisbi ihtişamın etkisiyle Bulgar kelimesi bölge Türkleri arasında, en azından dış dünyaya karşı, üst isim olarak yayılmaya devam etmiş, ancak gerçek Bulgarlar Kafkas dağlarının eteklerinde geçici olarak tarihi önemlerini kaybetmişlerdir.

5. Göktürkler ve Bulgarlar

Bu şekilde isimi yayılan Bulgarlık, tarihi rolünü bekleyen, zamanın yükselen etnosu idi. Attila'nın soyu Duloların onların başında olması bu konuda bir hızlandırıcı etki yapmış olmalıdır. Sessiz geçen dönemlerini etnosun dinlenme çağı olarak görmeliyiz. Zira bütün toplulukların huruc

[178] PROKOPIUS: a.g.e., 112.
[179] PROKOPIUS: a.g.e., 57.
[180] PROKOPIUS: a.g.e., 14.
[181] Kafkas Hunları için bkz. GOLDEN: a.g.e., 86-87.

hareketine başlamadan önce böyle dinlenme ve toparlanma dönemine ihtiyaçları vardır.

Bundan kısa bir süre sonra Göktürk orduları Kafkaslara ulaştığında, direnen iki güç Utrigurlar ile daha doğuda, Bulgar komşuluğunda yaşayan Alanlar olmuştur. Bu esnada Bulgarların isimleri hiç geçmez; adeta kaale alınmazlar. Ve bu sükut dönemi, belirgin şekilde Bulgar Hanları Listesi'ne yansımıştır. Kopukluk, belirttiğimiz gibi bu dönem ile Asparukh arasındadır. Burada, Büyük Bulgar'ın kurucusu Kubrat Han'ın isminin dönemin diğer bütün kaynaklarında verildiği halde, neden Liste'de (açıkça) geçmediği çok merak uyandıran bir soru olarak gündemimizde kalacaktır, ancak bunu cevaplamak için elimizde yeterli bilgi bulunmamaktadır.

Göktürk devletinin kuruluşuyla birlikte, İç Asya kaynaklı gelişmeler Doğu Avrupa'yı derinden etkilemiş, burada da tarihin akışı değişmiştir. Göktürklerin amansız bir şekilde takibe başladıkları Avarlar veya onların ismini kullanan, tarihçilikte *Sahte Avarlar* diye bilinen bir topluluk, Kuzey Kafkasyalı Alanların tavassutuyla 558 yılında İstanbul'a ilk elçilerini göndermiş, kuzeydeki akıncı göçerleri tedip manasında Bizans adına çalışabileceklerini söylemişlerdir.[182] Hazar'ın kuzeybatı sahillerinde yaşayan Sabir Türklerinin ardından, kendisine ittifak teklif ettikleri Bizans'ın müttefiki olan Utrigurları ezmeleri ise sakarlıklarının sonucu olsa gerektir.[183]

Utrigurlar daha kendilerine gelemeden, Avarları kovalayan Göktürk orduları Kafkasya'ya ulaştı ve onlara mihmandarlık yapan Alanlar ile zavallı Utrigurları perişan ettiler.[184] Göktürklerin Utrigurlara haşin davranışlarının sebebi, Bizans elçisine tehditler savuran Batı Göktürk kağanı İstemi'nin tiginlerinden Turksanthos'un, (Türkşad?) Menanderos'un naklettiği

[182] THEOPHANES: a.g.e., 339-340.
[183] Lev N. GUMİLËV: Eski Türkler, çev. Ahsen Batur, 2. Baskı, (İstanbul, 2002), 54.
[184] TRYJARSKI: a.g.e., 172.

cümlelerinde görülmektedir: "*Şu bedbaht Alanlara ve hatta Utrigurlara bakın. Engin cesaretleriyle coşup, güçlerine güvenerek muzaffer Türk milletine karşı çıkmaya cüret ettiler ama ümitleri boşa çıktı. Bu yüzden tebamız ve kölemiz oldular.*"[185]

Böylece, bağımsızlık döneminde neden Utrigur ve Kutrigurların adları kaybolurken, Onoğur ve Bulgarların yükseldiğinin sebepleri de ortaya çıkıyor. Hayatları Bizans'a saldırmakla geçen, bu arada çeşitli yerlerde paralı askerlik yapan Kutrigurlar, hem bu akınlar sırasında, hem de Iustinianos dönemindeki Bizans desiseleriyle Utrigurlar tarafından arkadan vurulmaları yüzünden sürekli can kaybı vermişlerdir. Avarlar ise kalan Kutrigurları değişik yerlerde kendi hesaplarına istihdam ederek,[186] bölgesel-etnik birlikteliğe neredeyse son vermişlerdir. Utrigurlar ise hem Kutrigur savaşlarında can kaybı vermişler, hem de Avar ve Göktürkler tarafından hırpalanmışlardır.

Onların, önderleri Anağay komutasında 576 yılında Göktürkler adına Bizans'a bağlı Kırım kenti Bosphoros'u ele geçirmeleri tarihçilikte genellikle bir ittifak veya yardımlaşma olarak görülür.[187] Ancak, Zlatarski'nin dikkat çektiği bir ayrıntı durumun başka türlü olduğunu gösterir. 568 yılında Göktürklere elçi giden Zemarkhos, Utrigurların başındaki kişinin ülkeyi Göktürk kağanı adına yönettiğini söyler. Bağlı bir hükümdar olsaydı, bir yüksek iradeyi tanımış olarak, kendi ülkesini kendi adına yönetirdi. Elçinin ifadesi, Utrigur hanının Göktürklerin atadığı, kendilerinden bir kimse oluşunu akla getiriyor.[188] Savaşla ele geçirilmiş bir boy için olağan idare de bu olmalıydı.

---

[185] GUMİLËV: a.g.e., 69.
[186] Örneğin Avar kağanı tarafından 570 yılında Dalmaçya'ya 10 bin kişilik bir Kutrigur birliği gönderilmiştir. Bkz. Samuel SZÁDECZKY-KARDOSS: "Avarlar", çev. R. Sezer, Erken İç Asya Tarihi, yay. Denis Sinor, (İstanbul, 2000), 285.
[187] GUMİLËV: a.g.e., 70.
[188] ZLATARSKİ: a.g.e., 122-124.

Buna karşılık, kuzey bozkırlarındaki Onoğurları ve Kafkasların eteklerindeki Bulgarları çok kanlı maceralarda görmüyoruz. Mesela Menanderos, Onoğurların 558 yılında Avarların yanında savaştıklarını söylüyor.[189] Yani itaat etmişler, bir birlik göndererek de bunu ispatlamışlardır.

Göktürklerin Kafkasya fetihlerini değerlendiren Gumilëv, Bulgarlara bu sırada batı, yani Avar/Kutrigur sınırını koruma görevi verildiğini düşünür.[190] Bunun dışında, bu kısa dönemin ayrıntılarına vakıf değiliz. Tryjarski'nin tespiti ise, Göktürk idaresinin Bulgar kimliğinde bir pekişmeye yol açması, bunun da müteakip devletin kuruluşuna zemin hazırlaması şeklindedir.[191]

6. Bağımsız Bulgar Devletinin Kurulması

Göktürk devleti önce iç savaşlarla batıdaki otoritesini kaybettikten, ardından da 603 yılındaki Tieh-lê (Oğuz, Uygur ve Oğur) isyanlarıyla iyice sarsıldıktan sonra, batı bozkırlarında yaşayan halklar kendilerini bağımsız halde bulmuşlar, 'hırpalanmayan' Bulgar ve Onoğurlar ise bu durumdan en fazla faydalanan topluluklar olmuşlardır.[192] Bulgarların bağımsız bir boy birliği haline gelişinin tam tarihi bilinmiyor ancak 6. yy sonuna konuyor. Bu birlik İdil ile Özü arasında yerleşmişti. Birliğin kurucusu Gostun idi.[193]

Czeglédy, batı bozkırlarındaki Oğur (Onoğur-Bulgar) ayaklanmasına vurgu yapar ve bunun haberinin Çin'in her yerine ulaştığını kaydeder.[194] Gumilëv ise, Batı Göktürk kağanlığındaki Du-lu boylar topluluğunun Kubrat'ın

---

189 TRYJARSKI: a.g.e., 170.
190 GUMİLËV: a.g.e., 205.
191 TRYJARSKI: a.g.e., 172.
192 ZLATARSKİ: a.g.e., 130.
193 TRYJARSKI: a.g.e., 173.
194 CZEGLÉDY: a.g.e., 118.

isyanını desteklediğini, bu iki gücün arada kalan ve Göktürk başkentine bağlılığı koruyan Hazarlara karşı birlikte hareket ettiklerini düşünür.[195]

Bu bağımsızlık olayını 30 yıl kadar sonraki bir başka gelişmeyle birlikte incelemek yerinde olacaktır. Nikephoros'a göre, Onoğundur-Bulgarların reisi olan Kubrat, 635 yılı civarında Avarlara isyan etmiştir. İfade aynen şöyledir: "*Organas'ın yeğeni ve Onogundurların reisi Koubratos, Avar hakanına başkaldırdı, ondan aldığı bir orduyu suiistimal ettikten sonra onları topraklarından çıkardı.*"[196] Genellikle bu cümleden, Kubrat'ın Avar hâkimiyetine isyan edip, bağımsızlık kazandığı sonucu çıkarılır.[197]

Ancak üç sebepten dolayı bu isyanın bir özgürlük savaşı olmasına imkan yoktur. Öncelikle, bu ifadeye göre Kubrat, ülkesindeki egemen Avar güçlerini kovmuyor; onlardan bir sebeple aldığı, çağdaş kavramlarla söyleyişle, ülkesinde üs verdiği bir Avar kuvvetine sonradan kötü davranıyor ve defediyor. Ardından da Avar kağanının cezalandırmasından korkarak hemen İstanbul ile kalıcı bir ittifaka giriyor. Daha doğrusu bu ittifakta nikah tazeleniyor.

İkinci sebep: Yine Nikephoros'un ve de İznikli Ioannes'in verdiği bilgiye göre, Kubrat 617-619 civarında İstanbul'a gelip Hıristiyan olmuştur.[198] O yıllar, Bizans ile Avarların ölümüne mücadele ettiği, düşmanlıkların had safhada olduğu yıllardı. Avarlara tabi bir yöneticinin bu şekilde düşman ülkesine giderek, ittifakın ötesinde bir anlam taşıyan Hıristiyan olma gibi bir girişimini düşünmek mümkün değildir. Nitekim Avarlar bu harekete, görünüşte bir barış girişimiyle Herakleios'u tuzağa düşürme planıyla karşılık

---

[195] GUMİLËV: a.g.e., 255.
[196] NIKEPHOROS: Short History, yay. Cyril Mango, (Washington, 1990), 71.
[197] GOLDEN: a.g.e., 202.
[198] NIKEPHOROS: a.g.e*.,* 51; JOHN OF NIKIU: The Chronicle of John. Coptic Bishop of Nikiu, yay. R. H. Charles, (London, 1916), 197. Gumilëv'e göre, *a.g.e.,* 255, bu vaftiz olan Hun prensi Bulgar ve hatta Avar değil, Göktürklerin batı illerinden bir tigin idi.

vermişler, Bizans imparatoru bu esnada ölümden dönmüştür.[199] Bu ilişki şablonunda, açıkça tam bağımsız bir Bulgar (kaynaklarda Hun) devleti görüyoruz.

Üçüncü olarak da, yukarıdaki cümlede açık görüldüğü gibi, Kubrat Han Onoğur önderi oluşuna eşit ağırlıkta, Organa'nın[200] yeğeni olarak tanıtılıyor. Bu, Organa'nın en azından Bizans diplomasisi açısından son derece önemli ve tanınan, fazladan tarifine gerek duyulmayan bir kişi olduğunu gösterir. Avarlara tabi bir boyun önderi bu şekilde anlatılmazdı. Bu, Bulgar Devleti'nin kurucusunun Kubrat olmadığını, en azından bir kişinin ondan önce bağımsız devletin başında bulunduğunu gösterir.

7. Büyük Bulgar Devleti ve Kubrat Han

Kubrat'ın devletinin Kafkasların kuzeyinde kurulmuş olması, Avar gücünün ise oralara uzandığını bilmememiz de dördüncü bir sebep olarak buna eklenebilir. Burada, son dönemde Róna-Tas tarafından ortaya atılan bir tartışmaya kısaca değinmekte fayda vardır. İki yeni makalesinde Róna-Tas, bu konuda şimdiye kadar hâkim olan ve istisnasız tüm tarihçilerin kabul ettiği Kuzey Kafkasya fikrini reddederek, Özü'nün orta boylarını, şimdiki Harkov civarını Büyük Bulgar'ın merkezi yapar.[201] Macar bilgin burada, Bulgar ülkesinin boyunca uzandığı söylenen Kuphis nehrinin Kuban olmadığı iddiasının yanında, Kubrat'ın oğullarıyla ilgili Theophanes ve Nikephoros'un verdiği bilgiyi de sorgular. Bu iki kaynakta yaklaşık aynı cümlelerle şu ifade

[199] NIKEPHOROS: a.g.e., 51.
[200] Organ/Orkhan: *Oğur* "nazvanie roda ogurov + han > Oğur Han. Bkz. BASKAKOV: a.g.m., 33.
[201] RÓNA-TAS, ANDRÁS: "Where was Khuvrat's Bulgharia?", Acta Orientalia Hungaricae, 53/1-2 (2000), 1-22; "Kubrat Han'ın Büyük Bulgar Devleti" Türkler, C.2, Ankara, 2002, 625-629.

geçer: "(Babalarının ölümünden sonra) *Bayan, babasının emrine uyarak, ata-yurdunda kaldı. İkinci oğul Kotrag Don'u geçti ve onun karşısına yerleşti. Bunların içinde Hazarlar Bayan'ı haraca bağladılar*."[202]

Róna-Tas, ikinci oğlun Don nehrini batıdan doğuya da geçmiş olabileceğini söyler. Bu doğrudur, hangi tarafa geçildiği bu cümlede açık değildir. Ancak sonraki ifade durumu ibraz eder. Hazarlar Don nehrinden geçip kendi yanıbaşlarına gelen Kotrag'ı bırakıp, onun üzerinden aşarak, nasıl oluyor da nehrin batı tarafında, uzak bir noktada oturan Bayan'ı haraca bağlıyorlar. Burada beklenmesi gereken şey, Hazar gücünün yükselmesiyle birlikte Kafkaslarda kalan Bulgarların, yani Bayan'ın halkının onlara bağlı hale gelmesi, batıya giden Kotrag'ın halkının ise kurtulmasıdır. Hazar kağanı Yusuf'un yukarıda zikrettiğimiz mektubunda geçen "*benim yaşadığım yerde önceden Vununturlar yaşıyordu*" ifadesi bunu tashih eder ve kaçan Vununturların Tuna boylarına gidişiyle de Büyük Bulgarlardan bahsedildiği anlaşılır.

Böylece, klasik tarihçiliğe bu noktada uyarak ve açık konuşan kaynakları delil göstererek, devletin kalbgahının Kuzey Kafkaslarda olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Tryjarski'nin söylediği gibi, Büyük Bulgar Azak denizi ile Kuban arasındaki bölgede gelişmiştir.[203] Normal olan da budur. Göktürk gücü çekildikten sonra, kendilerini özgür bulan ve başlarında kesintiye uğramamış bir hanedanları bulunan Bulgarların hemen devletlerini kurmuş, daha doğrusu özerk yapıdan bağımsız yapıya terfi etmiş olmaları gerekir.

---

[202] NIKEPHOROS: a.g.e., 89; THEOPHANES: a.g.e., 286.
[203] TRYJARSKI: a.g.e., 174.

8. Avarlar ile Mücadeleler

Kubrat'ın Avarlar'a isyanı ise açık şekilde o yıllarda Karadeniz dünyasının üç köşesindeki gelişmelere, dördüncü köşede ve ittifak ilişkilerinin tam merkezinde bulunan Bulgarlar'ın katılımıyla veya verdiği tepkiyle alakalıdır. Bu gelişmeleri şöylece özetleyebiliriz: Avar ve Sasani ittifakı karşısında köşeye sıkışan ve topraklarının neredeyse yarısını kaybeden Herakleios'un Bizans'ı, çare olarak karşı ittifak arayışlarına girdi. Orta Avrupa'da 'bağımsız' Slavlar ve Doğu Avrupa'da Bulgarlar Avarlara karşı, son demlerini yaşamakla birlikte hâlâ dinamik bir güç olan Batı Göktürkleri ise Sâsânilere karşı devreye girdiler. Buna Irak Arapları da eklenmelidir.

Bizans'ın tarihi boyunca en zor anlarından biri olan 626 İstanbul kuşatması, şaşırtıcı şekilde Avar-Sâsâni gücünün hezimetine dönüştü. Bizans bundan sonra Sâsânileri kendi gücü ile yenmeye ve kayıpları telafiye başladı. Avarlar ise etraflarında ve hattâ içlerinde eşzamanlı olarak patlayan isyanlarla şaşkına döndüler. Bugünkü Slovakya'nın batısı (Moravya) merkezli bir isyan ile, yöneticileri yabancı olsa da, tarihteki ilk Slav devleti kuruldu. Bunu şimdiki Slovenya ile Avusturya'nın güneydoğusundaki, Slovenlerin cedleri olan Karantanların isyanı izledi. Aynı günlerde, Karpatların arkasından kalkıp Avar devletini kuzey ve batısından dolaşan bir Oğur topluluğu (muhtemelen Sarı Oğurlar) Dalmaçya'ya girerek Avarları buradan kovdu ve Hırvat devletini kurdu.

Avar kağanı 630 yılında bu sıkıntılar içinde öldü. Avar başkentinde yaşayan Kutrigurlar yeni kağanın kendilerinden olması için bir darbe girişiminde bulundular. Bu onlara çok pahalıya mal oldu, ancak çevrede Avar gücünün otoritesini de derinden sarstı.[204] Artık, Avar kalbgâhındaki darbeci

---

[204] SZÁDECZKY-KARDOSS: a.g.e., 292-293. Tryjarski, Avarlarla Bulgarların (Kurtigurlar) arasının bu taht davası yüzünden açıldığını söyler (a.g.e., 168), ancak gelişmeleri daha

Kutrigurların başına gelenden sonra Karadeniz'in kuzeyinde Avarlara tabi olarak yaşayan Kutrigurların fazla zaman kaybetmesine gerek kalmamıştı. Bizans kaynaklarında onlarla ilgisi olmayan Kafkaslardaki Bulgarların kağanı Kubrat'a mal edilen isyan, büyük ihtimalle onun desteklediği bir Kutrigur isyanıdır. Bu isyanla Bulgar toprakları en azından Özü'ye kadar uzanmıştır.[205]

Bu, aynı zamanda, tarihte Büyük Bulgar diye bilinen devletin kuruluşu demektir. Belirttiğimiz gibi, Büyük Bulgar'ın kalbgahı açık şekilde Kuzey Kafkaslardadır.[206] "*Azak denizi bölgesinde, Kuphis (Kuban) nehri boyunca Büyük Bulgar uzanır.*"[207] Sınırlar ise güneyde Kuban boylarından kuzeyde İdil ile Don arasındaki At dağlarına, batıda ise Özü boylarına uzanıyordu.[208] Hazar'ın kuzeybatı sahillerinin, şimdiki Dağıstan ve Kalmukistan'ın o günlerde Hazarların elinde olduğunu biliyoruz.

Kuşkusuz, kendilerini büyük Göktürk Devleti'nin batıdaki temsilcileri olarak gören, muhtemelen de aynı soydan kimselerce yönetilen Hazarlar,[209] bir dönemki kölelerinin şimdi büyük bir devlet kurmalarını kabullenemezlerdi. Hazarlar ve Bulgarlar arasında çetin çatışmaların geçtiği kesindir. Ancak her ikisinin de Bizans'ın müttefiki oluşu, Hazarların dikkatlerini güneyde yükselen İslam'a çevirmeleri, daha da önemlisi Kubrat'ın askeri ve idari yetenekleri sayesinde Bulgarlar, Hazarlar'a direndiler. Buna o dönemde Kuzey Kafkaslardaki Bulgar ve Bulgarlaşan nüfusun fazlalığını da eklemek gerekir.

---

geniş bir bölgesel açıdan değerlendirmek gerekir. Bizans diplomasisi yıllar önce Avarları kendi tebaalarından ayırmıştı. Bu olayların toplu bir şekilde incelemesi için bkz. KARATAY: a.g.e., 124-127, 130-131.

[205] GUMİLËV: a.g.e., 257.

[206] MIZILANI: "Tarih Halkların Zenginliğidir", a.g.m., 25, bu devletin başkenti olarak şimdiki Issısuv (Kislovodsk) kentini ileri sürer.

[207] NIKEPHOROS: a.g.e., 87.

[208] TRYJARSKI: a.g.e., 174.

[209] GOLDEN: a.g.e., 195.

9. Büyük Bulgar'ın Son Bulması

Büyük Bulgar Devleti'nin, ne kadar sürdüğünü bilmediğimiz Kubrat Han'ın ömrü ile birlikte (642 ile 669 yılları arasında) son bulduğu söylenir. Beş oğlunun devleti veya birliği ne kadar koruyabildikleri hakkında fikrimiz yoktur. Ancak Kubrat Han için muhtemel en uzun ömrü düşünsek bile, ölümünden sonra en az 10 yıl Hazarlara direnişin sürdüğü anlaşılıyor; çünkü Asparukh Han Balkanlara 679 yılında gitmiştir. Yukarıda değindiğimiz iki ortak kaynak Theophanes ve Nikephoros, oğulların birliği koruyamamalarını yıkılış sebebi olarak gösteriyorlar. Her halükârda ciddî savaşların olduğunu, Hazar kağanının mektubundan başka, *Ermeni Coğrafyası* da söylüyor: "*Hazarlar yüzünden Bulgar dağlarından kaçan ve oraya yerleşmeden önce Avarlar'ı süren Kubrat'ın oğlu Asparukh, Tuna deltasında bir adada yaşıyordu.*"[210]

Bulgar nüfusun dağılışı, iki Bizans kaynağındaki ortak bilgide söylendiği kadar basit olmasa gerek. Kafkaslarda kalan büyük oğul Batbayan, zorlu direnişlerden ve halkının önemli bir kısmını (göç yoluyla) kaybettikten sonra boyun eğmiştir. Bu savaşlarda buradaki Bulgar nüfusun iyice dağıldığı anlaşılıyor. İdil Bulgarları ülkesine göçen Belencerliler, eğer böyle bir şey oldu ise, muhtemelen Arap saldırıları sırasında değil, bu Hazar taarruzunda ilk hedef oldukları için yurtlarını terk etmişlerdir. Kafkaslardan Balkanlara da göç olduğunu Ermeni Coğrafyası açıkça söylüyor. Böylece Hazarlar, Kafkasların kemikleşmiş Türk nüfusunu dağıtarak bölgenin etnik yapısını değiştirmişlerdir.

[210] ŠIRAK AŠHARHAC'OYC': a.g.e., 48.

D. BULGAR TÜRKÇESİ'NİN ÖZELLİKLERİ

Çuvaşça'nın kimlik tespitine, oradan da Bulgar Türkçesi'ne uzanan yolu W. Schott açmıştır. Onun en önemli tespiti, Türk. *z* = Moğ. *r* ve Türk. *ş* = Moğ. *l* ses denklikleridir.[211] Burada Moğolca = Çuvaşça'dır. Bazı misaller verecek olursak:

Türk	Çuvaş
buz	*păr*
kazan	*huran*
öküz	*vakar*
semiz	*samar*
taş	*çul*
dış	*tul*
yetmiş	*sitmel*[212]

Türkçe'den erken dönem alıntı olmaları veya asli unsur olarak bulunmaları tartışmasına burada girmeksizin, Moğolca'dan birkaç misal ise şöyledir:

Türkçe	Moğolca
yaz-	*ǰiru-*
yüz	*niɣur*
süz-	*sigü-*[213]
eş-	*selbi-* 'kazmak'
îş	*üyile*
kaşan 'tembel'	*qalira-* 'tembel olmak'[214]

[211] CAFEROĞLU, a.g.e., 22.
[212] CAFEROĞLU, a.g.e., 28, 30. Diğer ses özellikleri için bkz. YILMAZ, a.g.m., 114-117.
[213] TEKİN, "Zetacism and Sigmatism", a.g.m., 6.

Aynı denklikleri, belirttiğimiz gibi, Büyük Bulgar bölgesinde ödünçleme yaptığı öne sürülen Macarca ile Türkçe arasında da görmekteyiz:

Türkçe	Macarca
yaz-	*ír-*[215]
yüzük	*gyűrű*
yoğur-	*gyúr-*[216]

Bu iki denklik esas ve temel olmak üzere, benzer misalleri Bulgarca'da da izlemek mümkündür.

Ortak Türkçe	İdil Bulgar
yüz	*cör*
kız	*h̲ır*
dokuz < toquz	*tohor*[217]
beşinci	*pielim*

Ortak Türkçe	Tuna Bulgar
dokuzuncu	*tvirem*
kılavuz	*kolov(u)r*[218]

Bulgarların dilini Çuvaşça ile karşılaştırmalı olarak inceleyen Róna-Tas, temel ses özellikleriyle ilgili şu sonuçlara varmıştır:

---

[214] Talat TEKİN: "Further Evidence for "Zetacism" and "Sigmatism", Makaleler 1: Altayistik, haz. E. Yılmaz – N. Demir, (Ankara, 2003), 50-51.
[215] TEKİN: "Zetacism and Sigmatism", a.g.m., 6.
[216] Ahmet B. ERCİLASUN: Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, (Ankara, 2004), 206.
[217] CAFEROĞLU: a.g.e., 99-100.
[218] TEKİN: Tuna Bulgarları, a.g.e., 23, 48-49.

<u>Ortak Türkçe</u>	<u>Bulgarca (Oğurca-Çuvaşça)</u>
z	*r*
ş	*l*
s	*ş* (*şia* < *sâ*)
ç	*ś*
k/q	*ğ > 0*
y	*j, ś*
d, δ	*δ* (10. yy >) *z*
	(13. yy >) *r*
ğd	*z* (14. yy >) *r*
a	*ı* (9. yy'dan sonra)[219]

Dil yadigârlarını bize ulaştıran kaynaklardan örnekler verirsek, Orta Yunanca'dan Rusça'ya çevrilmiş bir yazmada bulunan *Bulgar Hanları Listesi*[220] 765 yılına kadarki hükümdarların isminin yanında, uruk adlarını ve 12 hayvanlı takvime göre bunların tahta çıkış yıllarını verir. Örn. "*Gostun': Naip (olarak) iki yıl (hüküm sürdü); kabilesi Ermi (idi) ve (tahta çıkış) yılı doh's tvirem' (idi).*" Burada *doh's* "domuz", *tvirem* ise "dokuzuncu" demektir.[221] "*Sevar': 15 yıl (hüküm sürdü); kabilesi Dulo (idi) ve (tahta çıkış) yılı toh-altom (idi).*" *Toh* "tavuk", *altom* "altıncı".[222] Buradan kimi sayı ve hayvan isimlerini öğrenebiliyoruz.

---

[219] GOLDEN: *Türk Halkları*, a.g.e., 77.

[220] Bu yazmanın ikisi Moskova, biri Petersburg olmak üzere üç nüshası vardır. Çok sayıda çalışma arasında en ayrıntılı ve temel olanını O. PRİTSAK yapmıştır: Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Proto-bulgaren, (Wiesbaden, 1955). Ondan önce G. FEHÉR bu yazmayı incelemiştir: "İmennikıt na pırvite bılgarski hanove" Godişnik na Narodniya Muzey, (Sofiya, 1926), 237-313. Yakın zamanlarda Türkçe bir çalışma olarak bkz. A. AHMETBEYOĞLU: "Bulgar Hakanlar Listesi" Tarih Enstitüsü Dergisi, S.14, 1994. Listenin Türkçe bir çevirisi de TEKİN: a.g.e., 12-13'te bulunmaktadır.

[221] TEKİN: a.g.e., 13, 14, 23.

[222] TEKİN: a.g.e., 13, 18-19, 22.

Bulgaristan'daki nispeten en uzun metinlerden birini sağlayan Preslav kitabesi, Yunan harfleriyle Türkçe olarak yazılmıştır. On satırlık yazının ilk üç satırı şöyledir:

ZITKOIITZIG	*Jitko içirgu bule humshi küpe 45*
OUBOULEHOUM	*İçirgu Boyla Jitko(nun) göğüs zırhı 45*[223]
SHIKUPE: UNE	

Tuna Bulgarcası'ndan eski Kilise Slavcası'na geçmiş ve oradan bugün çeşitli Slav dillerine yayılmış bulunan kelimelere ise *beleg* "işaret, iz", *bel'çug* "bilezik", *san* "san, şeref, itibar" gibi misaller verilir.[224]

Kazan yakınlarında bulunmuş 1297 tarihli bir mezar taşının 5, 6 ve 7. satırları şöyledir:

bâqî âhirata batuwi târîha altı cür
tohur wan altıs câl eti dâ-l-hicca
ayhi sekir küwen irne küwen eti

baki ahirete gitti. Tarihte altı yüz
doksan altıncı yıl idi. Zilhicce
ayı(nın) sekiz(inci) gün(ü), Cuma günü idi.[225]

Çuvaşça'nın eski Bulgarca'nın varisi olduğuna itiraz edilmese de, nihayet ikisi arasında en az bin yıllık bir dönem vardır ve ses özellikleri de Bulgarca ile birebir uyuşmaz. Kelime hazinesinin gerek bölgedeki Fin-Ugor dilleri ve Rusça, gerekse diğer (Kıpçak) Türk lehçeleri ile temaslar

[223] TEKİN: a.g.e., 35, 41.
[224] TEKİN: a.g.e., 66-68.
[225] TEKİN: Volga Bulgar Kitabeleri, 54-55.

neticesinde hayli değiştiğini de kabul etmek zorundayız. Dolayısıyla, elimizde veri bulunmayan kısımlar için Çuvaşça'dan yola çıkarak Bulgarca'yı yeniden kurmak büyük ölçüde farazi olacaktır. Üstelik İdil ve Tuna Bulgarcası arasında aynı kelimelerde önemli lehçe ayrılıklarının belirdiği görülmektedir. Yani tarih verilerindeki sıkıntı dil alanında belki fazlasıyla yaşanmaktadır ve bu Türk topluluğunun gerçek kimlik ve niteliğini tespitte iki bakımdan da büyük zorluklarla karşı karşıyayız.

Aşağıda inceleneceği üzere, bu dil yadigârlarını bize bırakanların öz Bulgarlar mı, yoksa halita Bulgarlar mı olduğu konusu açık değildir. Üstelik Türkçe'nin erken biçiminin bugün Oğur-Bulgarca dediğimiz dal olduğu anlaşılmaktadır ve dolayısıyla bu yadigârlar henüz Ortak Türkçe'ye geçmemiş, Bulgar asıllı olmayan topluluklardan kalmış da olabilir. Mesela Moğolca'daki *r* denklikleri, büyük ihtimalle anayurtları Moğol komşuluğunda olan Oğurlardan kalmış olabilir. Macarların Öz Bulgarlar ile fazla bir münasebetlerinin olmayışı, buna karşılık Onoğurlarla kader birliktelikleri onların dillerindeki *r* özellikli yoğun Türkçe ödünçlemelerin Onoğurlardan geçtiğini gösterir. Oğurlar halita Bulgarlık içinde büyük ağırlığa sahip olmuşlardır. Dolayısıyla, Bulgarların ortak Türkçe konuştuğunu düşünmek bile mümkündür.

Bir ihtimal bu kanaati güçlendirmektedir. Şöyle ki, Bulgarlar *r* dili konuşsaydı, kendilerine Çuvaşlar gibi *Pulgar/Palgar* demeleri beklenirdi. Halbuki, istisnasız tüm kaynaklarda *Bulgar* biçimi geçer. Bundan bu biçimin öz-adlandırma olduğu yargısına ulaşabiliriz.

Öte yandan, tek bir sese münhasır bir duruma da sahip olabiliriz. Çağdaş Bulgarca'ya Eski Bulgarca'dan kalan kelimelerde de (krş. *beleg*, *belçug*[226]) bu görülür. Üstelik bu istisna Oğurların dili için de geçerlidir:

---

[226] TEKİN: Tuna Bulgarları, 66-67.

Onoğurların Orta Asya'daki depremde yıkılan kentlerinin ismi Βαχάθ (*Bakath*) idi.[227] Bu kentin şimdiki yerinin *Fakath* adlanması,[228] Maveraünnehr'deki *Bulgar*'ın neden kimi kaynaklarda *Palgar* ve *Falgar* olarak geçtiğini de açıklar. Bu sadece ve sadece İranî etkiden ibarettir ve sonraki bir gelişmedir.

Dolayısıyla, ihtimallere değil, eski Bulgar dil yadigârlarına dayanarak, Bulgarların da Oğurlar gibi *r* dili konuştukları kanaatini koruyacağız. En azından, şimdilik bu kanaatin aksini iddia için yeterli delil bulunmamaktadır.

---

[227] THEOPHILAKTOS SIMOKATTES: a.g.e., 286.
[228] János HARMATTA: "Bakath, az unnugurok városa" Antik Tanulmányok, n.34 (1990), 163-165.

2. BÖLÜM

ORTA ASYA'DA BULGAR VARLIĞI

Orta Asya'da Bulgarların varlığıyla ilgili daha bariz bilgilerimiz Ortaçağ İslam kaynaklarının bildirdikleri ile başlar. Bulgar konusu kuşkusuz Müslüman yazarların önündeki en zor meselelerden biriydi. Müslüman İdil Bulgar ile Hıristiyan Tuna Bulgar'ı (ve buna ilaveten üçüncü birim olarak her ikisinin arasında ve Kafkaslardaki Kara Bulgar) ayırabildiklerinde bile, faaliyetlerini karıştırıyorlar ve birinden alıp diğerine naklediyorlardı. Bazen Müslüman İdil Bulgarlarının İstanbul'u kuşattığı ve Franklarla savaştıkları görülür.[229] Bu şartlarda onlardan Orta Asya Bulgarları hakkında sağlıklı haberler bekleyemeyiz. Fakat kimi yazarların bu zorluğu aştığı ve bilerek veya bilmeyerek konu hakkında değerli bilgiler verdiği görülmektedir.

1. İbnü'n-Nedîm'in Bulgarlara Dair Verdiği Bilgiler

10. yy sonlarının âlim sahafı İbnü'n-Nedîm, kataloguna düştüğü notlarda tarihi bilgi kadar da bilmeceler verme eğilimindedir. Onun derkenarları çözüldüğünde çok önemli gerçeklerin açığa çıkacağı kesindir. Sözkonusu kayıtlarından birinde şöyle der: "...*Bulgarlar ve Tibetliler Çin ve*

---

[229] Krş. Bekrî'ye göre Hazar ülkesine bitişik olan Bulgarların hükümdarı Müslüman olup, İstanbul üzerine sefer yapar ve Frenk ülkelerini yağmalar (ŞEŞEN: a.g.e., 202).

Manihey (abecelerinde) *yazarlar*..." Golden'ın reddetmediği Fakhrutdi-nov'a göre, bu bilgi İdil Bulgarlarının İslam'ı kabulden önce oyma (runik) yazı kullandıklarını gösterir.[230]

Bulgarların o dönemde oyma yazı kullanışına itiraz edilmemeli, ancak İbnü'n-Nedîm'in burada İdil Bulgarları hakkında konuştuğu kesin değildir. Hatta bu imkânsız olmalıdır. Zira onun gibi kitap âleminin içindeki birisi İbn Fazlan'ın *Risale*'sini görmemiş bile olsa, kuzeydeki Bulgarların 70 yıl önce Müslüman olduklarını bir şekilde duymuş olmalıdır. Tuna Bulgarları'ndan da bahsediyor olamaz. Çünkü bu berikiler *Frenk*'tir, *Rûm*'dur. Cümlelerinde açıkça görüldüğü üzere, yazar coğrafi sıraya dikkat etmektedir ve Bulgarlar ile Tibetlileri yanyana koyması tesadüfî olamaz. Orta Asya'da Maniheizm'in ana üssü Semerkant bölgesiydi ve bu inanç burada İslam'ın gelişinden çok sonraları da varlığını sürdürmüştür;[231] buradaki Türkler de Maniheizm'in etkisi dışında değillerdi.[232]

Semerkant çevresi, aşağıda inceleneceği üzere, bizim fikrimizce Orta Asya Bulgarlarının yaşadığı yerdi. Maniheizm, değişik kıvamlara girerek Bosna'ya kadar ulaşmış ve Bogomillik biçimiyle bu ülkenin resmi dini haline gelmiştir. Bu dinin Bosna'ya geliş yolu Bulgaristan, yani Tuna Bulgarları'dır. Oraya da Anadolu'dan geçmiştir.[233] Ancak hiçbir kayıtta bu dinin kuzey düzlüklerine yayıldığından bahis yoktur. Özellikle İbn Fazlan öncesi İdil Bulgarlarıyla ilgili bu konudaki bütün fikirler varsayıma dayanmak zorundadır.

---

230 GOLDEN: a.g.e., 214.

231 Richard N. FRYE: The History of Ancient Iran, (München, 1984), 351-352. Semerkant 712'ye kadar Asya Maniheyliğinin merkezi olarak kalmaya devam etti. Daha sonra Çağaniyan civarlarına çekildiler (HAUSSIG: a.g.e., 258). Bu bölge tarihi olarak, tarafımızca Bulgarların yaşadığı düşünülen bölgeye dahildir.

232 Amoretti bu şekilde düşünür: "...*Burada vurgulanması gereken şey, kaynakların Türklerden bahsetmeleridir..., zaten Türk boyları Maveraünnehr'in doğu bölgelerinde, Çin'e doğru, Maniheizm ve Nasturiliğin yayılması propagandasının vasıtaları olarak davranmışlardır*." Bkz. B. AMORETTI: "Sects and Heresies", The Cambridge History of Iran, yay. R. N. Frye, Cambridge, 1975, 502-503. Bu Türkler arasında Bulgarları da varsayabiliriz.

233 BABIĆ: a.g.e., 214-215.

Üstelik bu varsayımların bir delili bulunmamaktadır. Bu yüzden, İbnü'n-Nedîm'in bahsettiği kimseler ağlebi ihtimalle Semerkant Bulgarları idi.

2. Kazılarda Çıkan Malzeme

Klyaştornıy tarafından "Doğu Avrupa tipi" olarak nitelenen[234] Orta Asya'da bulunmuş, MS 8. yy'a tarihlenen bir su testisi üzerindeki oyma yazılar böyle bir etnik ilişki ihtimalini güçlendirmektedir. Doğu Avrupa'daki oyma yazıların tamamına yakını Bulgarlardan kaldığı için, bu yazıyı nakledenler onlar olmalıdırlar.

Yine, Bulgar göçüyle zaman ilgisi olması itibariyle, MÖ 129 yılında yerle bir edilen Afganistan'ın kuzeydoğusundaki şimdiki ismiyle Ay-Hanım yerleşiminde bulunan üzeri oyma yazılı gümüş külçeler ilginçtir. Buradaki yazılar henüz okunamamıştır.[235] Belki erken Bulgar Türkçesi'nin yeniden inşası ile okunma ihtimali artacaktır. Ayrıca, okuma çabalarında hangi ihtimallerin kullanıldığını bilmiyoruz.

İpek yolu üzerindeki ticari ilişkiyi aydınlatan bir örnek olarak görülmekle birlikte, Kuzey Kafkaslardaki bir mezarda bulunan, Semerkant'taki Afrasiyab kabartmalarındaki resimlerden bölgeye has, yöresel bir kıyafet olduğu anlaşılan brokat ipekten, süslü elbisenin aynısı,[236] belki bir geleneğin devamı, belki de son örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir.

---

[234] Azim M. MALİKOV: "Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklara Göre Maveraünnehir Türkleri (M.S. VI-VIII. Yüzyıllar)", Türkler, C.2, (Ankara, 2002), 144.
[235] HAUSSIG: a.g.e., 81, 111.
[236] HAUSSIG: a.g.e., 175.

3. İran'a Saldıran Bulgarlar Kimlerdi?

El-Mes'ûdî verdiği bilgilerin derinliği ve doğruluğu ile Ortaçağ'ın en büyük tarihçilerinden birisi arasına girer. Bu yüzden ona dikkat ve itibar etmek durumundayız. *Kitâb et-Tenbîh ve'l-İşrâf* adlı eserinde şöyle der: "*Bulgarlar Türklerden, Bizans'ın doğusundaki... Valandariyye denen göçebelerdendir ki, bunlar Peçenekler, Yecniler, Başkırtlardır. Bu kavimler zikredilen beş sancağın çoğunu 320 yılından sonra ele geçirdiler. Burada (Balkanlarda) karargâh kurarak Kostantiniyye ve Roma yolunu kestiler... Bunların doğudan Balkanlara gelmelerinin sebebi, onlarla Oğuzlar, Karluklar, Kimaklar arasında savaşlar çıkması ve Cürcan'a komşu yerlere yağma yapmalarıdır.*"[237]

İdil Bulgarlarının çoğunlukla Hazarların kışkırttığı Oğuzlarla savaşları iyi bilinir ve Kimeklerle mücadeleleri anlaşılabilir. Fakat Karluklar hiçbir zaman şimdiki Güney Kazakistan'ın batısına geçmemişler ve asla İdil Bulgarları'nın sınırlarında bulunmamışlardır.[238] Bozkırı boydan boya geçen bir seferleri kayıtlarda yoktur, bunu düşünecek zemin de bulunmamaktadır. Öte yandan, İdil Bulgarlarının Cürcan'a saldırıları hakkında da bir bilgimiz yoktur ve bu da ihtimal dışında bulunmaktadır.

Sadece İslam yörüngesinde bulunan Semerkant Bulgarları, 10. yy'da İslam'ı kabul etmelerinden önce İslam ülkelerine, tam olarak Maveraünnehr'e defalarca ve sürekli saldıran Karluklarla savaşabilir.[239] Aynı şekilde sadece Semerkant Bulgarları Cürcan'ı, İran'ın kuzeyini rahatsız edebilirlerdi.

---

[237] ŞEŞEN: a.g.e., 57.

[238] Karlukların kurduğu devlet, ilerleme zamanında en batıdaki bölge olarak Fergana'yı fethetmişti. Güneyinde Tibet'in, doğusunda Uygurların bulunduğu bu devlet, Oğuzlarla bir olup Peçeneklerle savaşmıştır, ama bunu fazla batıya götüremeyiz. Siyasi olarak Uygurlara bağlı olan Karluklardan bir Batı Göktürk devletinin kudretini beklemek için hiçbir tarihi destek ve delil bulunmuyor. Bu dönem için bkz. Hüseyin SALMAN: "Karluklar", Türkler, C.2, (Ankara, 2002), 422-423.

[239] SALMAN: a.g.m., 423.

19. yy'ın Kazanlı âlimi Mercânî'ye göre, "*Bu Bulgar ahalisinin saltanatı cenuba Bâb'ül-Ebvâb, yani Derbend ve Tiflis ve Şirvan ve Kafkaz tavları ve Bahr-i Hazar boyuna... ve şarka Ural tavları ve Horezm ve Sığnak ve Şaş ve şimala Rusya hududundan erdi.*"[240] Onun Bulgarlarla meskun ülkeyi mi, yoksa devleti mi kastettiği açık değildir. Gerçi *saltanat* kelimesi devleti göstermektedir. Eğer burada devlet kastediliyorsa, böyle bir Bulgar devleti tarihte hiç var olmadı.[241] Eğer burada etnik dağılımdan söz ediliyorsa ki, *ahali* kelimesi bunu akla getirmektedir, bu da onun Orta Asya Bulgarları'nın farkında olduğunu gösterir.

4. Şecerelerde Bulgarların Yeri

Müslüman alimler İdil ve Tuna'nın yerlerini çok iyi biliyorlardı ve bunları coğrafi şartlarda Ceyhun'dan ayırmak için yeterli bilgileri vardı. Bu yüzden, Ceyhun isminde ısrarcı olanlara kulak vermek gerekmektedir. Bunlardan birisi olan yazarı belirsiz *Mücmel at-Tevârîh* şöyle der: "*(Yafes'in oğullarından) Bulgarların ve Burtasların babası olan yedincisinin adı Kemârî*

[240] MERCÂNÎ: a.g.e.*,* 9.

[241] Balkanlardan Tataristan'a tüm Bulgar gelenekleri hanedan ve milliyet kökenlerini ünlü Hun hükümdarı Attila'ya bağlamaya meyyaldirler. Doğu sınırları hakkında bilgimiz tam olmasa da, Mercânî tarafından tanımlanan yukarıda geçen sınırlar Batı Hun Devleti'nin sınırlarına aynen uyar. Bu yüzden, Mercânî aktardıklarında haklı olabilir. Bu Bulgar geleneği el-Mes'ûdî'yi etkilemiş olmalı ki, *Acâ'ib ed-Dünyâ* adlı eserinde "(Türklerin) *Hükümdarlarının çoğu Bulgar ülkesindedir.*" (ŞEŞEN: a.g.e., 57) der. Bu ifadenin geçtiği paragraftaki umumi hava ilk bakışta onun Hazarlar'dan bahsettiği hissini uyandırabilir; fakat el-Mes'ûdî gibi birisinin Bulgar ile Hazar'ı karıştırması ve hele koca bir Türk dünyasından bahsederken meseleyi Hazar havzasına indirgemesi düşünülemez. Gerçek olan şey Hun hükümdarlarının bir dönem bütün Avrasya'yı yönetmiş olmalarıdır: Hsiung-nu'lar İç Asya'yı, Akhunlar Orta Asya'yı ve Hunlar Batı Avrasya'yı. El-Mes'ûdî'nin cümlelerinden Bulgarların onların varisleri olduğunun farzedildiği anlaşılıyor. Hattâ bu yazar üçüncü bir kitabında, *Mürûc ez-Zeheb*'de, eğer daha eskilerden, Saka çağının ihtişamlı günlerinden bahsetmiyorsa, Akhun çağından bahsediyor olabilir: "*Semerkant çölündeki A'mât şehri harap olalı beri Türk hükümdarlarının bağlandığı bir hakan ortaya çıkmamıştır.*" (ŞEŞEN: a.g.e.*,* 44). Öte yandan bu, Theophilaktos Simokattes'in bahsettiği tahrip olan Onogur kenti Bakath'ı çağrıştırmaktadır.

idi. Bu çocuklardan her birinin nesli ve sülalesi kaldı. Her birinin bir çeşit dili vardı. *Doğu taraftaki Ceyhun iklimini aralarında paylaştılar.*"[242]

Geç Eskiçağ ve erken Ortaçağ halkları Bulgarların doğu kökenli bir topluluk oldukları hakkında hemfikir idiler. Kuzey Kafkaslarda tezahürlerine veya Batı bozkırlarında Hun-Oğur karışımı ile ortaya çıktıklarına dair bir kayıt bulunmamaktadır.

Bu şecereyi destekleyen en önemli veri, «*Türkler çeşitli sınıflara ayrılırlar: Tibetliler, Tuğuzğuzlar, Kırgızlar, Kimaklar, Karluklar, Çakırlar (Çağrılar), Peçenekler, Türkeşler, Ezgişler, Kıpçaklar, Halaçlar, Oğuzlar ve Bulgarlar gibi. Bunların hepsi Mavuraünnehr ile Büyük Okyanus arasında yaşarlar.*» diyen İdrisî'den gelir.[243]

12. yy'da yaşayan ve tam anlamıyla bir Batılı olan İdrisî'nin kendi döneminde Anadolu bile çoktan Türkleştiği ve Türklerin büyük bir kısmı İslam'ı kabul etmiş olduğu halde, buradaki hikayeler 10. yy'a ait gözükmektedir. Bizans hakimiyetinde bulunsa da Tuna Bulgarları'nı iyi biliyordu. Fakat bu bilgiler için kaynağı, belirtildiği gibi, çok eski gözükmektedir. Türkeşleri düşünürsek, 8. yy'a ait bilgiler bile saklanmaktadır. Peçenekler ise İdrisî'den üç asır önce batıya göçmüş durumdaydılar.

Dolayısıyla, İdrisî ilk İslam dalgalarının Orta Asya'ya vardığı dönemden bahsediyor gözükmektedir. Burada bahsedilen kavimler birbiri ile çağdaştır ve zaman aykırılığı veya tezat yoktur. Sıralamada doğudan batıya bir dizilişi takip etmeye çalışıyor, bu konuda dikkatli olduğu bellidir. Ancak Türkeşlerden sonra durum karışıyor. Son üçünde ise bir düzen bulmak mümkün değildir. Türkistan'ın güney hudutlarındaki Karluklar, Seyhun'un aşağı boylarındaki Oğuzlar ve Orta İdil'deki Bulgarlar... Bu sıralama İdrisî'nin

[242] İDRÎSÎ: a.g.e., 498; ŞEŞEN: a.g.e., 30.

sistem denemesine ters düşüyor. Ancak Halaç, Oğuz ve Bulgarları aynı bölgeye, kaynağından ağzına kadar Seyhun havzası üzerine yerleştirdiğimizde durum çözülüyor. Zaten kendisi açık şekilde bu ülkelerin Maveraünnehr'in doğusunda olduğunu belirtiyor. Bu yüzden, Bulgar ülkesi Soğdiyana'da olmalıdır.

5. Semerkant ve Taşkent'in Adları ve Bulgarlık

Aslında, r'leşmenin Bulgarlığa özgü bir dil hadisesi olduğu tam ispatlandığında, Orta Asya'daki Bulgar izleri hakkında çok daha fazla veriye sahip olacağız. Hatta İdrisî'nin kaynağı bile şaşırtıcıdır, zira asıl nüshada Kırgız yerine *Khirkhir*, Ezgiş yerine de *Arkeş* geçmektedir.[244] Orta Asya'da bir dönem Bulgarca konuşulduğunu kabul eden Togan, bunun izlerinin kaldığını söyler, ancak bu izleri açıklamaz.[245]

Bölgedeki r'leşme veya Bulgarca'nın en önemli delili bizzat, bir dönemki Chao-wu beyliklerinin öncü şehri Semerkant'ın ismi olsa gerektir. Bugünkü kent yeri ile tam uyuşmasa da, Semerkant'ın eski ismi *Afrasiyab* idi. Bunun harabeleri şimdiki kentin yakınlarındadır. Bugünkü kente esas olan yer ise Ortaçağ'da Marakand olarak bilinen yerdir.[246] Kaşgarlı Mahmud'a göre, kentin iki ismi vardı: "...*Yine böylece Semiz kend denir; büyük olduğundan böyle denmiştir. Farsça'da Semer kand derler.*"[247] Sözlüğün sonuna doğru bu bilgiyi tekrarlar: "*Semerkand'a Semiz kent denir*."[248]

---

243 ŞEŞEN: a.g.e., 100.
244 İDRÎSÎ: a.g.e., 498.
245 TOGAN: a.g.e., 22.
246 Bunun için bkz. Claudio RUBINI: "Samarkand, the City of the Timurid Power", Emir Timur ve Varisleri Sempozyumu, (İstanbul, 25-26 Mayıs, 2005).
247 KAŞGARLI MAHMUT: Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi, çev. Besim Atalay, 4. Baskı, (Ankara, 1998), C.I, 344.
248 KAŞGARLI MAHMUT: a.g.e., C.III, 150.

Kaşgarlı, kendi döneminin büyük bir dilbilimcisi ve Türkiyatçısı idi ve Türk dünyasını iyi biliyordu. Fakat kitabının hiçbir yerinde Bulgarca'nın bizim bugün bildiğimiz özellikleri hakkında bilgisi olduğunun izleri yoktur. Hâlbuki onun döneminde İdil Bulgarları ülkesinde bu Türk lehçesi yaygın olarak konuşuluyordu ve henüz Kıpçaklaşma tamamlanmamış, belki başlamamıştı bile. Bu konuya yukarıda temas etmiştik. Kaşgarlı Bulgarca'yı tarif eder, kelimelerinin sonlarının kırpılmış olduğunu söyler, fakat ses değişikliklerinden bahsetmez.[249]

Bu yüzden ona göre *semiz* Türkçe bir kelimedir; *semer* ise Farsça'dır. Kaşgarlı kelimenin "şişman" anlamını verirken doğrudur; bu kelime ve fiil kökü *semri-*[250] büyüme, serpilme anlamında biyolojik olmayan bünyelere de uygulanabilir. *Semer* kelimesi Bulgarca biçimden başka bir şey değildir. Bu biçimin *z*'li olandan daha eski olduğu anlaşılıyor. Hayatta kalan biçim ise, belki yerli İranî öğelerin de benimsemiş olmasının etkisiyle, *r*'li biçim olmuştur.[251] Bu durum, Bulgarların bölgede ihmal edilemeyecek bir kitle oluşturduklarına da işaret eder.

Aynı şekilde tarihi bir yer olan bugünkü Özbekistan başkenti ve Orta Asya'nın en büyük kenti Taşkent'in ismi de eskiden Bulgarca bir biçimde geçerdi: *Çaç* (Arap eserlerinde, ç harfinin bulunmaması sebebiyle *Şaş*). Bu kelime, bugün kentin isminde korunan *taş* kelimesinin Bulgarca biçimidir. Hun ve Bulgarların aynı lehçede konuştuklarını düşünen Pritsak, bunu bir Hsiung-nu kelimesi kabul eder.[252]

---

[249] KAŞGARLI MAHMUT: a.g.e., C.I, 30. Aslında, o dönemdeki tarihi önemi hakkında şüphe duyabileceğimiz Suvarca'nın aksine, Kaşgarlı Bulgarca'yı kendi bildiği diller arasında saymaz veya bunun inanılır ipucunu vermez.
[250] CLAUSON: a.g.e., 830: "to be, or become, fat".
[251] Çok ilginçtir, Moğollar 13. yy'da bu kenti z'li biçim ile, "Semisgab" diye adlandırırlardı. Bkz. Mangġol-un Niuça Tobça'an - Moğolların Gizli Tarihi, C.I, yay. Ahmet Temir, 3. Baskı, Ankara, 1995, 257, 259, 263.
[252] Omeljan PRITSAK: "Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri", Türkler, C.2, Ankara, 2002), 509.

Henüz Bulgarların ve Hunların erken dönem etnik ilişkisini tam belirleyemediğimiz için ve henüz Hun dili hakkında yeterli verimiz bulunmadığından, böyle bir izaha gerek yoktur.

6. Soğdiyana Dilleri ve Bulgarlık

Orta Asya hakkında çok zengin veri temin eden Makdisî, Soğdiyana'da İranî olmayan halkların varlığı iddialarına katkıda bulunur: "*Şaş halkının dili Haytal mıntıkasının en güzel dilidir. Suğd halkının ayrı bir dili vardır. Buhara rustaklarının dili buna çok benzer. Bu tamamiyle ayrı, sadece buralılar arasında bilinen bir dildir. Büyük İmam Muhammed b. el-Fazl'ı çok defa bu dili konuşurken gördüm. Buralardaki şehirlerin büyük ekseriyetinin rustaklarında ayrı diller konuşulur.*"[253]

Kendisi Samanoğulları hizmetinde yaşayan ve eserini de Samanoğulları sarayına ithaf eden Makdisî'nin[254] bölgedeki dil farklarını bilmemesi düşünülemez. Zaten Soğd halkının dili ile lehçelerini bildiğini gösteriyor. Taşkent bölgesinin dili bundan tamamen farklıdır. Eğer bu İranî bir lehçe olsaydı, Makdisî veya bilgi kaynakları bunu biliyor olurlardı ki, bu kadar ayrı düşmüş bir İranî lehçeyi bilmiyoruz; en azından aynı bölge içinde böyle bir ayrışma tasavvur edilemez. Bu, Türklerin ortaklaşa anladığı bir dil olsaydı, onu da belirtirdi.

Burada ne İranî halklarca, ne de z'li konuşan Türklerce anlaşılmayan bir dil ile karşı karşıyayız. Kaşgarlı'nın içine düştüğü zorluğu bu noktada anlayabiliriz ve Türkiyat tecrübesi fazla olmayan Makdisî'nin bu konudaki

[253] ŞEŞEN: a.g.e., 264.
[254] M. Şemseddin GÜNALTAY: İslam Tarihinin Kaynakları, (İstanbul, 1991), 89-95.

bilgisizliğini çok görmemeliyiz. Türkçe'nin her iki kolunu yazılı olarak bile karşılaştırıp benzeştirmek çok zordur. Komşu İranî dil ve lehçelerle yüzyıllardır süren etkileşimi de eklersek, Orta Asya Bulgarcası tanınmayacak ve Türk dilleri arasında tasnifi çok zor bir görünüm kazanmış olmalıdır. Kaşgarlı bu yüzden, haklarında çok bilgisi olması gereken Maveraünnehr Bulgarlarını Türk kavimleri arasında görememiştir. İdil Bulgarları için ise muhtemelen sadece Kıpçakçalaşmış olgulardan bahsetmek istemiştir.

7. Akhunlar ve Bulgar Bağlantısı

Belirttiğimiz gibi, Hun-Bulgar etnik ilişkisi net değildir.[255] Ancak Bulgar hanlarının Hsiung-nu hanedan ailesi Dulo'lardan inmiş olması gayet muhtemeldir. Bunu Bulgar Hanları Listesi'nde açıkça görüyoruz.[256] Bulgarlarla Hunları ilişkilendiren yukarıda geçen geleneklerle birlikte (Macar ve Sekel gelenekleri de buna eklenmelidir), bunların isimleri arasında bazı paralellikler arayabiliriz. Bu yüzden, 4. yy ortalarının ünlü Akhun hükümdarı *Grumbates*'in isminde meşhur Tuna Bulgar hanı *Krum* ile Bulgarlar arasında yaygın kullanılan *bat* ünvanını görmek mümkündür.

Bu Akhun bağlantısı, "*Bu halkın* (Ὀγώρ, Ogor) *en eski önderleri Οὐάρ* (Uar) *ve Χουννί* (Hunni) *adlanırdı*"[257] diyen Theophylaktos Simokattes tarafından doğrulanmaktadır. Eğer kendileri bizzat Hun aslından değillerse, yönetici bir Hun tabakası varsaymaksızın Oğur-Bulgarlar arasında Avar ve Hun gibi kişi isimleri bulmak çok tuhaf olacaktır. Czeglèdy'ye göre Akhunlar

---

[255] Tryjarski: "*Ön-Bulgarlar hiçbir şekilde saf Hun değillerdi; Hun devletinin içine zorla dâhil edilmişlerdi.*" (a.g.e., 162).

[256] TEKİN: a.g.e., 12-13. Ayr. bkz. TZVETKOV: a.g.e., 61; György SZÉKELY: "La conquête turco-bulgare et la fondation de l'Etat bulgare", Turkic-Bulgarian-Hungarian Relations, yay. Gy. Káldy-Nagy, (Budapest, 1981), 9-10.

(*Xiyôn, Hyaona, Hyon, Chionitae*) Avar ve Hunların bir boy birliğinden başka bir şey değildi ve bu ikili yapı Avrupa'ya da taşınmış ve Avar devletini ortaya çıkarmıştır.[258]

E. Möxemmedi'nin İdil havzasında bulunan kimi yazıları Soğdiyana'nın hemen güneyinde bulunanlarla özdeşleştirmesi ve her ikisini de Hun Türkçesiyle okumasından da bahsetmeliyiz.[259] Soğdiyana'daki *İlak* yöresinin ismi pekâlâ Attila'nın oğlu İlek/Ellak'ı çağrıştırabilir. İslam kaynaklarında geçen Orta Asya'nın tarihi yer adlarıyla ilgili sathi bir taramamız dahi çok sayıda Bulgarca unsura ulaşmamızı sağlamıştır. Mesela, *Ahšû* (Fars. *Külâb-deryâ*), Ortak Türkçe'deki söyleyişle *Aksu*, Pargâr,[260] yani Bulgâr'ın hemen yakınındaki bir nehirdir. k < h geçişi ancak Bulgar Türkçe'sinde farz edilebilir. Listenin diğer kaynaklardan faydalanarak genişletilmesi ve çağdaş durum ile karşılaştırıldıktan sonra yayınlanması uygun olacaktır.

8. Bekrî'deki Haberler

11. yy'da yaşayan bir diğer Batılı İslam alimi olan Bekrî, Orta Asya Bulgarları hakkındaki en somut bilgileri verir: "(Türklerin) *ülkelerinin çoğu Çin ve Horasan'dadır. İçlerinde en kuvvetlileri Bulgarlardır. Bulgarlar Kûsân ve etrafındaki şehirlerin sahibidir. Hükümdarları* أفر *hân, dinleri Mani dinidir. Ülkeleri çoktur. Şâş, Fergana, Huttâl'dır. Onlar Huttalân... Semerkant ile Buhâra arasındaki Suğd'da otururlar. Hükümdarları Fergana'dadır. Hakanlar hakanı bunlardandır. Bu hakan onların ülkesini birleştiriyordu. O ölünce*

---

[257] THEOPHILAKTOS SIMOKATTES: a.g.e., 284. Bu haberle yazar diğer bir haberini, Onoğurların Bakath adlı kentlerinin olduğunu teyit eder.
[258] CZEGLÈDY: a.g.e., 95-100.
[259] ZEKİEV: a.g.e., 543.
[260] BARTHOLD: Moğol İstilasına Kadar Türkistan, a.g.e., 72.

ülkeleri dağıldı. Tibet'te bir hükümdar bu adla anılır. Daha önce bu hükümdar Türk hakanına bağlıydı."[261]

Bu haber gayet açıktır. Burada bahsedilenler Bulgarlardır; zira en son cümlede Türkler ayrılmaktadır. Yukarıda geçen Maniheizm ve Tibet bağlantılarını bu haberde de görmekteyiz. Dolayısıyla, bu haberle birlikte Orta Asya'da Bulgar varlığı neredeyse kuşku duyulamayacak hale gelmektedir. Bulgarların hüküm alanının büyüklüğü akla Akhun/Eftalit çağını, belki de Büyük Hunları getirmektedir. Göktürk hâkimiyetinden bunun dışında, ayrıca bahsedilmektedir. Maniheizm'e dayanarak burada 840 yılında ortadan kalkan Orhon Uygurlarından bahsedildiği, onların tarihinin Bulgarlarla karıştırıldığı öne sürülebilir. Ancak İslam âlimleri Dokuz Oğuz adıyla bildikleri Uygurlara aşina idiler. Ayrıca, açık şekilde Maveraünnehr'deki havadisten bahsediliyor.

9. Anadolu Bulgarları

Öte yandan, Bekrî şu örnekte olduğu gibi değişik Bulgar birimlerini karıştırdığını göstermektedir: "*Hazar ülkesine Bulgar ülkesi bitişir. Bunların hükümdarı Müslüman'dır. Bunların hükümdarı 310 hicri yılından sonra, el-Muktedir zamanında gördüğü bir rüya dolayısıyla Müslüman olmuştur. Bu hükümdar 50 bin süvari ile İstanbul üzerine sefer yapar, Bizans, Cillikiyye ve Frenk ülkelerini yağmalardı.*"[262]

Ancak bu karmaşık ve saçma görünen kayıtta dahi kimi tarihi gerçeklerin izini sürebiliriz. Tuna Bulgarları'nın Onoğurlarla birlikte anılması

[261] ŞEŞEN: a.g.e., 201.
[262] ŞEŞEN: a.g.e., 202.

ve Onoğurların Macar birliğinin savaşçı zümresini teşkil etmesi sebebiyle, Fransa'yı bile baştanbaşa geçerek Madrid önlerine ulaşan Arpadlıların gazavatı ile Tuna Bulgarının Bizans'a saldırıları tek kaleme indirgenmiş gözükmektedir. Bu bakımdan, Çillikiyye'yi İspanya'nın kuzeyi olarak görmek mümkündür.[263]

Lakin, Bulgarlar ile Macarların daima düşman oldukları ve birlikte hareketlerinin görülmediği göz önüne alınırsa, başka bir ihtimal daha kuvvetli olarak gözükmektedir. Bekrî eserini bitirdiği sıralarda (1086) Türkleşmenin çoktan başlamış olduğu Anadolu'nun güneyinde bir Bulgar beyliği vardı.[264] Toros Bulgarları diyebileceğimiz bu Bulgarlar Slav değil, Türk ve Müslüman idiler.[265] Dönemin kaynaklarına fazla yansımayan bu beyliğin bulunduğu

---

[263] Kendisiyle şahsen haberleştiğimiz Prof. Şeşen, bu yönde kanaat belirtmiştir. Burası İslam kaynaklarındaki "Hıristiyan İspanya"nın karşılığı olarak tanımlayabiliriz. İstahri ve kısa bir süre sonra ondan kopya edildiği anlaşılan metinleriyle İbn Havkal'da "*Rum toprağının sınırı bu Muhit denizinin Celâlika, Efrence, Rûmiyye ve Asinas ülkeleri üzerinden Kostantiniyye'ye ve buradan da Sakâlibe toprağına uzanır*" denmektedir (Yusuf Ziya YÖRÜKÂN: Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler, (İstanbul, 2004), 67, 201). Geriye doğru alırsak, Slav ülkelerinden İstanbul'a, oradan Yunanistan'a (ilgili kelime Athenas'dan bozma olmalıdır) geçiliyor. *Rûmiyye* açık şekilde İtalya, *Efrence* ise Fransa'dır. 10. yy'da İber yarımadasının sadece kuzeydeki dağlık kesimleri yerli Hıristiyanların elinde bulunduğundan, *Celâlika*/Cillîkiyye ülkesini burası olarak görmek durumundayız.

[264] Türk tarihçiliği, Kırzıoğlu'nun Trabzon-Erzurum Bulgarları ile bu Toros Bulgarları arasında bağlantı kurması dışında ("1461 'Turabuzon' fethi sırasında Fâtih Sultan Mehmed'in yaya aştığı 'Bulgar Dağı' neresidir?" VI Türk Tarih Kongresi (Ankara, 20-26 Ekim 1961) Kongreye Sunulan Bildiriler, (Ankara, 1967), 322-328), Anadolu'da Bulgarlar hakkında geçen dağınık haberlere pek ilgi göstermemiştir. Örneğin Osman Turan'ın Selçuklular Zamanında Türkiye adlı büyük ve şaheser kitabında Bulgar kelimesi hiçbir yerde geçmez. Toros Bulgarlarıyla ilgili iyi bir giriş yazısını Bulgaristanlı Türk alim İbrahim Tatarlı yazmıştır ("Kım vıprosa za bılgarskite imena i dırjavni obrazovaniya v Mala Aziya prez XI-XV vv.", Bılgariya 1300, Institutsii i dırjavni traditsii, C.2, (Sofiya, 1982), 385-396). Tatarlı, Venedikova'nın öncü nitelikteki tebliğini izlemiştir ("Svedeniya za Bılgari v Mala Aziya i otnoşeniyata im s anadolski plemena i knyajestva (XI-XIV vv)", Pırvi mejdunaroden kongres na bılgaristika I: Srednovekovnata Bılgarska dırjava, Sofiya, 1981). Araştırmalarını derinleştiren Venedikova, Anadolu Bulgarları hakkında bir kitap meydana getirmiştir (Bılgarite v Mala Aziya ot drevnostta do naşi dni, Sofiya, 1998). En güncel bilgi ise Tıpkova-Zaimova'da bulunur ("XI. Yüzyıldan Sonra Anadolu'daki Bulgarlar ve Selçuklular", Türkler, C.6, (Ankara, 2002), 241-245). Bu yazarlar Orta Asya Bulgarları gerçeğini görmüşlerdir; ancak Balkanlardan Anadolu'ya, oradan da Orta Asya'ya göç şeklindeki düşüncelerine katılmak mümkün değildir.

[265] "Sonra Bulgar halkına yöneldiler ve onlarla bir yıl savaştılar. Onların beyinin adı Yahşi Han idi. Yahşi Han'ın Aydın adında bir oğlu vardı." (ŞİKÂRÎ: Karaman Oğulları Tarihi, yay. M. Mesut Koman, (Konya, 1946), 15). Bölgedeki Müslümanların önderlerinden biri olan bu Aydın Bek, Haçlılarla müteakip savaşlarda bir kahraman haline gelmiştir: "*Aydın Bek* 4000 Bulgar *askeriyle Haçlılarla savaşmaya başladı. Pekçok kâfiri öldürdüler ve Silifke'ye kadar sürdüler.*" (ŞİKÂRÎ: a.g.e., 22).

bölge, Bizans döneminde Kilikia olarak bilinen şimdiki Adana, Mersin ve Karaman vilayetlerinin bulunduğu yerlerde, ama kesinlikle bir Ermeni krallığının bulunduğu Çukurova sınırları dışında idi.[266] Bu Bulgarlar, aşağıda belirtilen üç âlimin iddia ettiği ve temel kaynağımız *Karaman Tarihi*'nin açıkladığı gibi, bir askeri birlik teşkil etmiyorlardı; başlıbaşına bir halk, bir topluluk idiler. Bu yüzden, Toros Bulgarları ile Çukurova Ermenilerinin mücadeleleri kaynaklara ve söylentilere Kilikia bölgesine Bulgar akını olarak yansımış olmalıdır. Bekrî'nin Çillikiyye'si de aslında Kilikia olmalıdır.

Nitekim Mes'ûdî'de geçen açık bir haberde Tarsus Arapların elindeyken, bir akından geri dönen Araplarla birlikte buraya Müslüman oldukları anlaşılan Bulgarlar gelmişlerdir. Şam bölgesinden Müslümanlar, büyük ihtimalle Venedik'e işaret eden "*Fendiyye ülkesine ulaştıkları zaman, Bulgarlardan bir gurup yardım etmek için onların yanına gelmiştir. Bu bizim Bulgarların akınlarının Akdeniz'e kadar vardığı hususundaki anlattıklarımıza delildir. Bahsedilen Bulgarlardan bir birlik Tarsusluların gemilerine binerek onlarla Tarsus'a geldiler.*"[267]

Bu haberin girişinde el-Muktedir döneminde Müslüman olan İdil Bulgar hükümdarından bahis vardır. Ancak, Hazar'dan bağımsızlığını kazanmış bile olsa, İdil Bulgar'ın Adriyatik sahillerine varan akınları sözkonusu olamaz. Porphyrogenitus'taki haberlerden Arapların Dubrovnik ve Kotor etrafındaki faaliyetlerini öğreniyoruz,[268] fakat buradaki Venedik ibaresi Zadar çevresindeki faaliyetlere işaret etmektedir. Bu ise doğrudan altın çağını

---

[266] Bu Bulgarlar kesinlikle şimdi Çukurova dediğimiz eski Kilikya ovasında değillerdi; Bolkar dağlarının isminden de çıkarılabileceği gibi, Pozantı-Tarsus hattının batısındaki dağlık bölgede, Orta Toroslarda yaşıyorlardı. Çukurova önce Haçlıların eline geçmiş, ardından bir Ermeni prensliğinin kalbi olmuştur. Bu beylik Bizans İmparoru 2. İoannes tarafından 1137'de ortadan kaldırılmıştır (OSTROGORSKY: a.g.e., 350). Bolkar ismine *bol kar* şeklindeki bir halk etimolojisi önermek yerinde olmaz, zira Çukurova'yı batıdan çevreleyen bu dağlardan önce, Anadolu'nun başka yerlerinde böyle bir ismi hak eden çok miktarda dağ vardır. Halbuki başka yerlerde böyle bir isme rastlanmaz.

[267] Bkz. MESUDİ: Mürûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar), çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2004, 74; Şeşen, a.g.e., 48.

[268] CONSTANTINE PORPHYROGENITUS: a.g.e., 127-135.

yaşamakta olan ve bir kuşak önce Alföldi'ye yerleşen Macarları akla getirir. Hükümdarları sonuçta Bulgarlarla aynı soydan olsa da, Macarlara Bulgar denmesi adetten değildir. Buradan İdil Bulgar birliklerinin Macar ordusu saflarında Avrupa'da savaştıkları gibi bir ihtimal akla gelmektedir. Tarsus'a gelenler bu Müslüman Bulgarlar olmalıdır. Simeon'un Hıristiyan Tuna Bulgarları, Bizans'la sürekli savaşmakla birlikte, Adriyatik sahiline çıkmamışlardı ve bir Hıristiyan topluluğun Araplarca kendi egemenliklerindeki topraklara getirilmesini açıklamak güçleşir.

Nitekim, Mes'ûdî'de geçen bir kayıt önerdiğimiz ihtimali doğrular. Nadirattan görülen bir Peçenek-Macar ittifakı [eserde Becnî (Peçenek), Bacgırd (Başkurt > Macar), Becnak (Peçenek) ve Nukerde[269] (Onoğur) olarak geçen dört *Türk* boyu] Bizans ile Balkanlarda çetin savaşlara tutuşmuştur. Bu esnada Hazar ve Alan ülkesinden Müslüman asker toplamaları bir tarafa, "*Bu dört Türk kabilesi içinde Müslümanlığı kabul eden ve ancak kâfirlerle yapılacak bir savaşta saflarda yer alan insanlar da vardı.*"[270]

Pekçok kaynağa dayanarak ve yazılışına bakarak, buradaki Cillikiye'nin İspanya'nın kuzeybatısındaki Araplarca Cillikiye, yerlilerce Galicia denen yer olduğu öne sürülebilir. İleride Endülüs'ü Müslümanlardan geri alacak olan Kastilya krallığının nüvesinin bulunduğu Cillikiye, hiçbir zaman Müslümanlarca tam olarak fethedilememişti.[271]

Lakin belirttiğimiz gibi, Bekrî'deki *Cillikiyye* bu konuda meselelerle doludur. Onun döneminde Tuna Bulgar Bizans idaresindeydi (971'den itibaren. Samuil idaresinde kurulan Makedon Bulgar devleti de 1014'te yıkılmıştı); hiçbir zaman uzun mesafeli yayılmacılık yapmayan İdil Bulgar ise yükselen Rus' gücü karşısında (Svyatoslav'ın 965 saldırısından beri)

---

[269] Özelde bu kelimenin, genelde ise dördünün açıklaması için bkz. Peter B. GOLDEN: "The People *nkrdh*", Archivum Eurasiae Medii Aevi, C.1 (1975), 21-35.
[270] MESUDİ: a.g.e., 93-94.

savunma halindeydi. Bu yüzden, 10. yy'ın ilk çeyreğinde, Simeon dönemi hariç, Bizans'a Bulgar saldırıları bile sözkonusu değildi. Hele Bekrî'nin yaşadığı günlerde bunu düşünmek bile zordu. Üstelik Kardam, Kurum ve Simeon gibi en savaşçı Bulgar hanları döneminde bile İspanya'ya varan Bulgar akınlarından bahsedilemez, çünkü arada güçlü Frank devleti vardı. Çoğunlukla dost olan Bulgarlarla Franklar, çok nadir de olsa çatıştıklarında Macaristan-Bosna hattı üzerinde karşılaşıyorlardı. Batıya saldıranlar sadece Arpad çağı Macarlarıydı; lakin onların küçük akıncı birliklerinin İspanya ortalarına ulaştığı biliniyor, yarımadanın kuzeyine dikkate değer bir tacizleri bilinmiyor. Üstelik, Macarlığın bileşeni olan Onoğurlar, önceki bölümlerde görüldüğü gibi, Bulgar ismini benimsememiş olmalıdır ki, hiçbir zaman Macarlara yapılan atıflar içinde Bulgar kelimesi geçmez. Bir Endülüslü olan Bekrî kuşkusuz oradaki gelişmeleri çok iyi bilecektir, ancak onun Anadolu'daki Kilikya'yı bildiğinden emin değiliz. Belki de Anadolu hakkında duyduğu haberleri İspanya'ya uygulamaktadır.

10. Orta Asya'da Bulgarlığın Sona Ermesi

Bunu başka bir haber ile birleştirerek hem Anadolu'daki Bulgarların tarihine bir katkı yapmış, hem de Maveraünnehr Bulgarlarının kayboluşunu anlamış oluruz. Bu konuda Bar Hebraus yardımcı olmaktadır. Bu yazara göre Ögedei Khan, 1228 yılında Moğol tahtına çıkışının hemen ardından, o günlerde Horasan memleketlerinde faaliyet göstermekte olan Celaleddin Harezmşah üzerine bir ordu göndermiştir: "*Bundan başka Kapadokyalılara ve Bulgarlara karşı Sunatai Agonesta'yı bir ordu ile birlikte yola çıkardı; birçok askerleri de Hindistan'a karşı harekete geçirdi, bizzat kendisi kardeşleriyle ve akrabası ile birlikte Çin'e karşı yürüdü.*"[272]

---

[271] Bkz. Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C.4, (İstanbul, 1993), 56-58, 163-164.
[272] GREGORY ABÛ'L-FARAC: a.g.e., 526.

Burada çok açık bir şekilde Moğolların Orta ve Güney Asya'daki faaliyetlerinden bahsedilmektedir. Moğol orduları Celaleddin'i Ögedei'den çok önce, Cebe ve Sübedei'in 1222-1223'teki Hazar denizinin etrafını dönen meşhur seferleri sırasında ezmişlerdi. Fakat Kösedağ savaşından önce (1243) Orta ve Güney Anadolu'ya bir Moğol akını bilinmemektedir. "Kapadokya" Anadolu Selçuklu devletinin kalbi idi. Bar Hebraus, kendi yaşadığı dönemdeki bu gerçekleri bilmiyor olamaz. Ancak, eserini telif ettiği sırada değişik haberleri karıştırmış olmalı ki, ilgili cümlesinde gerçek halden emin olmadığı ve hızlı geçtiği görülüyor. Bu seferler Cengiz zamanında Celaleddin'i Hindistan'da kovalamak için yapılanlar olmalıdır. Zaten Ögedei tahta çıktığında Celaleddin Horasan'da olamazdı. 1225'te Hindistan'dan Azerbaycan'a gelmişti ve 1231 yılında ölümüne kadar bu bölgede kalmıştı. Bir diğer gerçek, böyle dört tarafa geniş çaplı seferlerin başlatılması bir tarafa, Ögedei'in zamanında savaş halinin büyük ölçüde sona ermiş olmasıdır.

Bu yüzden, Bar Hebraus Cengiz Han'ın Orta Asya'nın güney kıyıları boyunca iktidarını yerleştirmek ve Harezmli düşmanını yakalamak üzere yaptırdığı seferlerden bahsediyor gözükmektedir. Bu iktidar pekiştirme çabaları, bütün yerli halklar gibi, Maveraünnehr Bulgarları veya daha doğrusu onların güneydeki bir kolu ile çatışmaları kaçınılmaz kılacaktı. Bu tarihten sonra Orta Asya'da Bulgarlardan haber gelmediği için, bu seferler sırasındaki katller ve yerinden etmeler yüzünden, zaten iyice azaldığını tahmin etmemiz gereken Bulgar nüfusu artık yok oluş sürecine girmiştir.

İyi eğitimli ve bilgili birisi ve bir Anadolu insanı olarak Bar Hebraus Kilikia Bulgarları'nı iyi biliyordu, fakat onların Orta Asya'daki akrabalarından haberdar değildi. Moğolların Bulgarları ezmesi hakkında haberler duymuş ve sonradan bu haberi Kilikia Bulgarlarına uygulamış olmalıdır; Kapadokyalılara da işaret ederek bu iddiasını güçlendirmek istemiştir. Bu gayet mantıklıdır, çünkü Anadolu'nun güneyi Moğol istilalarına karşı inatçı bir direnişin üssü

olmuştur. Direnişte Bulgarların komşuları, belki hâkimleri olan Karamanlılar başı çekmişlerdir ve bu direniş Orta Anadolu (Kapadokya) Türkmenleri ile Mısır Memlukları tarafından büyük ölçüde desteklenmiştir.[273] Bar Hebraus bu olayların muasırı idi, özellikle eserini telif ederken bu konuda haberler alıyordu. Bu yüzden, onun yukarıdaki cümlesinde Horasan ile Hindistan arasındaki bir kısım Orta Asya bölgelerinden bahsedilmektedir. O dönemde Celaleddin ve Moğollar ile bir işi olmayan Anadolu tamamen konu dışında olmak durumundadır.

11. Mübârekşâh'ın Listesi ve Orta Asya'da Oğurlar

Mübârekşâh da Orta Asya'daki Bulgarlar hakkında bilgi veriyor gözükmektedir. Yazar, sayısız Türk boyu arasında, diğer kaynaklarda mukabilleri bulunmayan iki ilginç isim verir: Oğur ve Qarâğûr.[274] Birincisi Oğuz'un bir muharref (ز > ر) biçimi olamaz, çünkü Oğuz aynı listede açıkça belirtilmektedir. Qarâğûr'un ikinci hecesindeki elif harfi, uzun ünlü bulunmayan Türkçede, yanyana gelen *a* ve *o* seslilerinin birleşmesini anlatmaktadır. Yani, Kara Oğur.

Türk boy örgütlenmesinde birliğin kara ve ak olarak ikiye ayrılması adettendir. Kara esas, daha büyük, daha kalabalık olan topluluğa işaret eder.[275] Mübârekşâh'daki diğer isimlerin gösterdiği ve diğer kaynaklardan iyi bilindiği üzere, kara'nın kullanıldığı yerde ak adlandırmasının telaffuzuna lüzum duyulmaz. Kara olmayanın ak olduğunu herkes anlar. Bu yüzden, listede açık şekilde belli bir Oğur biriminden bahsedilmektedir. Sıralamada bir

[273] Krş. Memluklar ve Karamanlılar tarafından desteklenen Hatîrîlerin Moğol karşıtı faaliyetleri (TURAN: a.g.e., 539-540).
[274] GOLDEN: a.g.e., 191.
[275] KAFESOĞLU: Türk Milli Kültürü, a.g.e., 242.

düzen bulmak çok zordur, ancak hem Oğur, hem de Kara Oğurlar Orta Asya boyları arasında sayılırlar; bu da onların Orta Asya'da yerleşmiş olmalarına işaret edebilir.

Mübarekşah'ın listesindeki esas kafa karışıklığını Bulgar kelimesinin hiç geçmeyişi sağlar. Yazar, *kara* kollarıyla birlikte çoktan kaybolmuş bulunan Hazarlara yaptığı göndermede olduğu gibi, bu listesinde zaman tutmazlıkları sebebiyle çok güvenilir olmadığını göstermektedir. Hazarlardan bile önce ortadan kalkan, aslında kaynaklarda çok fazla telaffuz edilmeyen Oğur kelimesi, o günlerde canlı ve ünlü olan Bulgar karşılığında diriltilerek kullanılmış olmalıdır. O, Oğur budun adı ile aynı anda hem Tuna, hem de İdil Bulgarlarını kastediyor olabilir. Bu yüzden, en azından şimdilik bu haberlere tam güvenemiyoruz; ancak Oğur kelimesinin bir yerlerde, kimi kaynaklarda kullanımda olduğu sonucunu çıkarabiliyoruz.[276] Bu Oğurlar, Maveraünnehr de dâhil, Eski Dünya'nın herhangi bir yerinde olabilirler.

12. Bulgar Yer Adı

Buraya kadar Bulgarların varlığıyla ilgili tarihi ipuçlarını ele aldık. Bu ipuçlarına Bulgarlardan kalan yer adlarını da eklersek, hiçbir kuşkuya yer kalmayacaktır. Bunlardan en önemlisi, bizzat Bulgar ismini taşıyan kasaba, yöre ve su ismidir. Bu isim Ortaçağ kaynaklarında şu şekillerde geçer: *Burgur* –brgr- (Yâqût), *Bârgar* (Ibn Rusteh), *Bârğar* ve *Pârğar* (Hudûd), *Burgar, Bargar* ve *Fârgar* (Ibn Havqal), *Fârğar* (Istahri), *Burgar* ve *Fargar* (Makdisî).

---

[276] İslam kaynakları bu kelime ile türevlerinden tamamen habersiz görünüyorlar. Bunun en büyük sebebi İslam'ın yükseldiği ve edebiyatının oluştuğu günlerde Batı bozkırlarında Bulgarlığın hakim hale gelmesidir. Sadece yukarıda bahsedilen *vnndr/nndr* biçimlerine rastgelinir. Batı kaynaklarına gelince, 10. yy ortalarından Konstantinos Porphyrogenitus en son haberci olarak Tuna Bulgarlarına bir zamanlar Ovoγουνδούροι denildiği şeklinde bir bilgi aktarır (GOLDEN: a.g.e., 82). Bunu ise büyük ihtimalle eski eserlerden almıştır.

Barthold'a göre *Burgar* kuşkusuz Yukarı Zerefşân bölgesindeydi. Zerefşân nehri bizzat, Saganiyan hududu yakınlarındaki *Bulgar* bölgesinden kaynaklanıyordu. *Burgar* köyü yakınında Uşrûsana'nın Mashâ bölgesinden çıkan Fen-darya nehri Zerefşân'a katılıyordu. Üstelik bugün bu isim *Falgar* biçimiyle buradaki bir kasabada yaşamaktadır. *Burgar* biçimi Arap kaynaklarında geçerken, Farsça kaynaklar *Pargar* veya *Fargâr* biçimlerini veriyorlar. Kaynaklarda bu ismi taşıyan nehir ise Barthold'a göre Kči-Surhab'tır.[277] Barthold diğer bir yerde bu ihtimali tekrarlar ve diğer örnekleri katarak bizim işimizi kolaylaştırır: "*Anlaşıldığına göre, Ahşû ve Barbân adı ile gösterilen akarsu ile Külâb-darya, Pargâr adı ile Kçi-Surhab ve Endîcârâg ile Ta'ir-su kastedilmektedir.*"[278]

Bir nehrin, genel olarak bir yer adının tek bir etnik topluluk tarafından iki ayrı isimle anılması mantıksızdır ve örneği çok azdır. Farklı topluluklar aynı nesneyi farklı adlarla veya bir adın muharref biçimleriyle adlandırırlar. Büsbütün ayrı iki ismin varlığı iki ayrı etnik topluluğa işaret eder. Bunlardan birisi yerli olabilir; fakat diğeri de bir şekilde büyük önemi haizdir. Maveraünnehr bölgesinde de bu dönemde bu şekilde en az iki ayrı topluluğun bulunduğunu anlıyoruz. Yukarıda Külâb-Darya/Ahšû örneğini verdik. Bunlardan birisi İranî, diğeri ise açık şekilde Türkçedir. Barthold'un cümleleriyle *Ta'ir-su* kesin şekilde Türkçe bir isimdir; *Endîcârâg* ise Soğdlulara aittir. Pargâr da, yukarıda geçtiği gibi, Kçi-Surhab nehrinin Türkçe ismi olmalıdır. Hatta bu İranî biçimdeki Kçi öğesi de Türkçe olmalıdır: Kiçi "küçük". Coğrafi nesneleri adlandırmakta bu sıfatın kullanımı Türkçe'de çok yaygındır. Barthold maalesef bu durumu tahlile yanaşmıyor. Yanaşsa bile sonuçlarıyla anlaşması mümkün değildir, çünkü ona göre "*Maveraünnehr'de 12. Asırda henüz Türk köyleri olduğunu farz etmek için bir sebep mevcut değildir.*"[279]

---

[277] BARTHOLD: Türkistan, a.g.e., 86-87, 129, 182-183.
[278] BARTHOLD: a.g.e.,72.
[279] BARTHOLD: a.g.e., 129.

Bölgedeki yerleşimlerin mizacını açıklayan *Hudûd*'a göre, "*Pârğar, çok ziraatı olan ve çok nüfuslu, bayındır bir kasaba*"dır.[280]

Bugün Pargar isimli kasaba ve aynı adlı dağlık bölge Özbekistan'ın doğusunda yer almaktadır. Kendisi ile şahsen görüştüğümüz Dr. Gaybullah Babayar buranın ismiyle ilgili Soğdça'dan *Upari Gar* "Yukarı Dağ" şeklinde bir etimoloji yapıldığı bilgisini verdi. Ancak bizim "Böyle açık bir kelimede sözbaşı *a*'nın düşüşünün başka örneği var mı?" sorumuza olumsuz cevap verdi. Böyle (farazi) bir düşüş, Türkçenin hâkim olduğu dönemli ilgili, sonraki bir vaka olmalıdır ve Soğdçanın bölgede hala esas dil olduğu 9. ve 10. yy'larda mümkün gözükmemektedir. Çünkü kaynaklar oybirliği içinde *P*-biçimini verirler. Üstelik de bir dağın azameti büyüklük ifade eden bir sıfatla ifade edilir, ancak 'yukarılığını' ifade etmenin mantığı olmaz; çünkü dağlar zaten yukarıdır.

13. Diğer İpuçları ve Toplu Netice

Yukarıda, Bulgar da dâhil bir kısım Türk bodun adlarının Pamir'in doğusunda görülmediği şeklindeki Togan'ın iddiasına değinmiştik. Bazı yer isimleri bu iddianın hilafına delil olabilir. Sakha Cumhuriyeti'nde *Boluğur* adlı bir kasaba vardır.[281] Ancak bu yer adını tarihi bir temele bağlamak için elimizde yeterli veri bulunmuyor.

Onların Orta Asyalı olabileceği fikrini fısıldayan bir söylenti Bar Hebraus'tan gelmektedir: Buna göre, "*bu sıralarda* (Mauricios zamanı, 582-602, O.K.) *İç İskitya'dan 30 bin İskit ile birlikte 3 kardeş geldiler. İçlerinden*

[280] Hudūd al-Ālam, 119.

Bulgaris adını taşıyan biri Tanis (Don) *nehrini geçti ve karargahını Tanis ve Dunbir* (Dnyeper, Özü) *nehirleri arasında kurdu. Daha sonra bu adam Mauricios'a haber göndererek yerleşmek üzere toprak istedi ve Romalıların müttefiki olacağını söyledi. Mauricius bunlara yukarı ve aşağı Mizya'yı* (şimdiki Bulgaristan) *verdi. Bunlar İskit oldukları halde Romalılar bunlara Bulgar diyorlardı. Diğer iki kardeş Salia adı ile tanınan Alan ülkesine, yani Bulgarların ve Panguryalıların* (Onoğurlar) *'Türkler Kapısı' adını verdikleri Hazar şehirlerine geldiler.*"[282]

Arkeolojik buluntularla meşhur Altay bölgesindeki *Kudryge*'nin ismi Batı bozkırlarının Bulgar birliğine dâhil olan Türk boylarından *Kutrigur*ları çağrıştırmaktadır. Bir Maveraünnehr bağlantısı göstermek babında daha ilginç olanı, Kudyrge'de bulunan kopçaların Taşkent vahasının en önemli kent merkezlerinden Kanka'da bulunan kemer takımlarının kopçalarına benzemektedir.[283] Ancak, yukarıda geçtiği gibi, Kutrigurların hem Bulgarlar ile etnik bağlantıları açık değildir; hem de anayurtlarının doğuda olduğuna dair bir ipucu yoktur. Baykal nehrinin batısındaki bir ırmağın adı *Ogur*'dur. Yerli Türk nüfus, Hakan-Minusa bozkır bölgesine Hongor derler. Bu, Batı Avrasya'nın Onoğur boyunun ismine çok benzemektedir. Hatta aynı bölgede *Magyar* (Macar) kelimesinin varlığı dahi iddia edilebilir. *Modar*, Kırgızlarla aynı topluluktan veya onların bir kolu kabul edilen, Sayan bölgesindeki bir halkın ismi idi. Bul. *dulo* > Mac. *gyula* geçişinde olduğu gibi, Bul. *modar* da Macarca'da *magyar* haline gelebilir.

Yukarıdaki değerlendirmeler ışığında, geriye doğru bir göç varsaymamız zor olduğu için, en az M.Ö. 2. yy başlarından itibaren Orta Asya'da bir Bulgar varlığını kabul etmek durumundayız. Ne o dönemde, ne de başka bir zamanda bu bölge için saf bir Hint-Avrupalı nüfus düşünmek

---

[281] Bu biçim Reşîdüddin Oğuznamesinde geçen "Uluğ Balağur"a ve Togan'ın *Bel* + *Gur* "Beş Oğur" etimolojisine (TOGAN: a.g.e., 155) daha yakındır.
[282] GREGORY ABÛ'L-FARAC: a.g.e., 165.

mümkün değildir. Buraya kuzeyden, bozkır bölgesinden sürekli göçler ve akınlar oluyordu. Kaldı ki, Hint-Avrupalılar buraya sonradan gelmişlerdi. Mevcut bilgilerimiz bölgede eski çağlarda Bulgar varlığı aramak için derinlere inmemize izin vermiyor; ancak eski kaynakların daha dikkatli bir incelemesi önümüze yeni ufuklar açabilir.

Bunların arasında eski Hint kaynaklarına dikkat çekmeliyiz. Muhtemelen bugünkü Zerefşan olan nehrin ismi Kanheri yazıtında ve Ramayana'da (M.S. 2. yy) *Kardama* olarak geçer. Eski dönemlerde bu nehrin güneyi Bactria, yani İslam kaynaklarındaki *Belh* ve Hint kaynaklarındaki *Bahlika* olarak bilinirdi.[284] Kardama kelimesi Bulgar-Slav iç savaşına son vererek fetreti bitiren ve devlete ihtişam kazandıran ünlü Tuna Bulgar hanı *Kardam*'ı (777-803) akla getirmektedir. Belh < Balkh (krş. Türk. *balıq* "kent") kelimesinin kendisinin *Bulgar* ile ilgisi üzerinde durulmuştu.

Orta Asya'da Bulgarların bir dönem bulunduğunu farz ettiğimiz bölgeler, tarihi olarak Soğd kavminin kalbgahını teşkil etmektedir. Ancak bu, bu bölgedeki herkesin Soğdlu olmasını gerektirmez. Üstelik dışarıya kesintisiz göç veren Orta ve İç Asya'nın bir parçası olan bu *yaşanabilir* bölgenin etnik olarak saf kalmasını düşünmek makul olmaz. Sonraki iyi bilinen tarihte olduğu gibi, öncesinde de burası kuzeyden gelen etnik dalgaların tesirinde kalmıştır.

---

[283] MALİKOV: a.g.m., 144. Krş. Balkar köyü *Gudurgu.* Konumuzla ilgili olmamakla birlikte, Hun boyu Bittigur'u çağrıştıran, yine Balkar ülkesindeki Biturgu çayı da vurgulanmalıdır.

[284] Bu bilgiyi, bizim tezlerimizi değerlendirdikten sonra Hint kaynaklarına bakarak yardımcı olan Yrd. Doç. Dr. Mehmet Tezcan sağlamıştır. Tzvetkov'a göre İmennik'te geçen 300 yılın başlangıcı olan 153 yılı Bulgarların Baktriya'daki devletlerinin başlangıcını belirtir (a.g.e., 66). Bu devlet Belucistan'ın kuzeyine kadar uzanıyordu. Belucistan'ın ismi de Bulgarlardan gelmiş olabilir (a.g.e., 67-68). Bu iddianın tarih kısmı tamamen kurguya dayanır, ancak coğrafya önerileri dikkatle incelenmelidir.

3. BÖLÜM

SARMATLAR ZAMANINDA BULGAR GÖÇLERİ

Kafkaslarda ve Balkanlarda *Alban*, yine Kafkaslar'da ve İber yarımadasında *İber* etnik isimleri birbiriyle alakasız şekilde karşımıza çıkıyor. Ancak Kafkas ve Orta Asya Bulgarlıklarını böyle ilgisiz görme imkânımız bulunmuyor. Bunların hakkında bilgi veren kaynaklardan hiçbirisi, hangisinin daha önce teşekkül ettiğine, hareket yönünün ne taraf, dolayısıyla asıl yurdun neresi olduğuna dair açık bir şey söylemiyor.

A. Batıdan Doğuya Göç ve Suvar Örneği

Bozkırdaki etnik hareketlenmenin tabiatına ve mutad göç yollarına itibar ederek batıdan doğuya göç ihtimalini silmek gibi bir imkanımız da bulunmuyor. Yerlilikleri kesin olan ve göçle geldikleri bilinmeyen kimi eski Ortadoğu kavimleriyle Türklük arasındaki ilişkiler çözümlendikçe bu konudaki soru işaretleri kalkacaktır. Hun çağından itibaren hep doğudan batıya göçler olmuştur. Belki bunu Saka çağı için de genelleştirebiliriz. Ancak tarihin bir döneminde bunun tersini düşünmemiz için bir sebep bulunmuyor.

Yukarıda Utrigur ve Kutrigurların büyük ihtimalle Ortadoğu asıllı olduklarını gösterdik. Bunlar doğuya gitmediler; gitmeleri için sebep ve şartlar da bulunmuyordu. Şartlar oluşsaydı belki bunu deneyeceklerdi. Nitekim, Suvarlar/Sabirler[285] hakkında bunu düşünebiliriz. Priskos'a inanarak bu kavmin doğudan geldiği kesin kabul ediliyor; ancak Sabirlerin ismi daha önceki son derece inanılır kaynaklarda da geçiyor. Sabirler daha Strabon tarafından kayda alınmışlar ve Don ile Hazar denizi arasında belirtilmişlerdir.[286] Ondan sonraki dönemde Ptolemeus İdil boylarındaki Σαύαροι halkından bahseder.[287] Böylece Strabon (MÖ 2. yy) ile Ptolemeus (MS 2. yy) arasındaki dönemde kuzeye doğru kaymışlardır. Ortadoğu'daki eski Subar halkının ismi bu bakımdan ilginçtir. Kuzey Irak'ın bilinen en eski sakinleri olan Subarlar, Sami kavimlerinin baskısı sonucunda yurtlarını kaybetmiş, kuzeye çekilmişlerdir. MÖ ilk binyıla girerken onları Doğu Anadolu'da küçük bir beyliğin sahibi olarak görüyoruz. Daha sonra buradan da atılmışlardır.[288]

Bu dönem ile Strabon arasında yaşayan ve büyük ayrıntılardan bahseden Herodotos'da, eğer görüş ufkunda kaldılarsa, bu kavmin haberlerini bulmak beklenir. Nitekim onda geçen *Saspeir* halkı bu boşluğu doldurur gibidir: "*Kolkhis'ten sonra Media'ya kadar aşılacak yol o kadar çok değildir, zira bu iki bölge arasında tek bir ulus vardır, bunlar Saspeirlerdir ve onlar arkada kaldıkları zaman artık Media'dır.*"[289] "*Bu sığırtmacın* (Mithridates) *öküzlerini yaydığı otlak, Aktabana'nın (Hemedan) kuzeyinde, Karadeniz doğrultusunda uzanan dağların eteklerine düşüyordu; Saspeirlerle*

---

285 Bu halkın ismi değişik kaynaklarda değişik biçimlerde geçer: Σάβιροι, Σάβειροι, Σαβήρους (Yun.), *Saviri* (Lat.), *Sawir-k', Savirk'* (Erm.), sbr (Sür.), $s^{u}w^{a}r$, swâr (Ar.), sâwîr (İbr.), vb. Bkz. GOLDEN: a.g.e., 85. Biz, Kaşgarlı Mahmut'ta geçen *Suvar*'ı (Divanü Lügat-it-Türk, C.1: 30-32, 78, 437; C.3: 139, 156, 314) esas almak durumundayız, çünkü bu kavmin isminin esasını, en azından Ortaçağ'daki söylenişi itibariyle diğer kaynaklara nazaran en iyi o biliyor olmalıydı.

286 Tariq DOSTİYEV: Şimal-Şergi Azerbaycan IX-XV Asrlarda, (Bakı, 2001), 218; ZEKİEV, a.g.e., 259.

287 Agustí ALEMANY: Sources on the Alans. A Critical Compilation, (Leiden-Boston-Köln, 2000), 99-101.

288 Firidun AĞASIOĞLU: Azer Xalqı, (Bakı, 2000), 129-131;

289 HERODOTOS: Herodot Tarihi, çev. Müntekim Ökmen, 3. Baskı, (İstanbul, 1991), I/104.

karşı karşıya bulunduğu bu yönde, Medler ülkesi dağlıktır, yüksek ve ormanlık koyaklarla örtülüdür; öbür yönleri tek bir ovadır."[290] "*İranlılardan daha uzakta Medler, Saspeirler, Kolkhisliler, tanyeri ve gündoğusu bölgelerine doğru Asya*..."[291]

Saspeir halkı Medler (Güney Azerbaycan) ile Kolkhis (Gürcistan) arasında gösterilir. Yani Azerbaycan'ın bugün Ermenistan devletinin kurulu olduğu bölümleridir. Bu, sadece zaman aralığına değil coğrafi olarak Suvarların göç yoluna da denk gelmektedir.

MÖ 3-2. Binyıl: Kuzey Irak
MÖ 800: Doğu Anadolu
MÖ 500: Kuzey Azerbaycan
MÖ 200: Kuzey Kafkas düzlükleri
MS 200: İdil boyları

Bütün bunları Suvar ile birleştirmek için önümüzdeki tek engel Priskos'un haberidir. Halbuki haberlerine Herodotos'tan aparma olduğu açık olan[292] insan yiyen zümrüdüanka kuşları gibi inanılmaz hikayeleri katan Priskos'tan daha fazla, eski kaynaklar itimadı hak etmektedir. Kaldı ki, burada bir itimat meselesi yoktur; eski kaynaklar mevcudu bildirmişlerdir. Priskos'a inanan tarihçilerin Asya içlerinde Suvar arama, özellikle Yedisu'da bir Suvar devleti kurma çabaları sonuçsuz kalmaktadır ve kaynaklarca desteklenmemektedir.[293] Tek kaynak yine Priskos'tur.

İdil'in doğusundaki Suvarların Oğurları tazyik ettikleri doğru olmalıdır ki, Oğurların göçü de nihayet bir sebebe dayanmalıydı. Ancak bu bölgelere

---

290 HERODOTOS: a.g.e., I/110.
291 HERODOTOS: a.g.e., IV/40.
292 GOLDEN: a.g.e., 74.
293 Örnekler: CZEGLÉDY: a.g.e., 21; GUMİLËV: Eski Türkler, a.g.e., 206.

ulaşmaları sözkonusu olmayan İç Asyalı Avarların Priskos'un rivayetine girmeleri tamamen Oğur elçilerinin abartısının sonucu olmalıdır. Avarlar o günlerde Asya'nın doğusunda terör estiriyorlardı; bütün kavimleri canlarından bezdirmişlerdi; tek yaptıkları yok etmek ve bol miktarda insan öldürmekti ve böyle bilinmekten gurur duyuyorlardı.[294] Bu ün o kadar işe yarıyordu ki, Batı Göktürk kağanına göre Avrupa'ya gidenler Avarlar 'sahte' idiler ve gerçek Avarların ismini kullanıyorlardı. Yani Bizans'ı ve Avrupalıları fena halde kandırmışlardı.[295] Oğur elçilerinin de bu Sahte Avarlardan yüzyıl önce Bizanslıları kandırdıkları anlaşılıyor.

Batı Sibirya'ya geçtikleri ve burada kalıcı bir yurt tuttukları görülen Suvarların[296] Orta Asya'ya da sarktıkları anlaşılıyor. Örneğin Sirderya'nın kuzeyinde, Karaçuk dağı eteklerinde bir Suvar köyü bulunmuştur.[297] Hindistan'da da *Subarlar* vardı. Bunların kalıntıları Munda oymağı olarak Madras-Kalküta arasında yaşarlar.[298] Bunlar kuşkusuz Kümidh, Kücat, Keng (Kenger) ve Gur vb. kavimler gibi Sümer komşuluğundan, yani Ortadoğu'dan bu bölgelere gelmişlerdir.[299] Yahudilerin Buhara'ya göçü ve Doğu Anadolu'daki eski Mitannilerin torunları olduğu sanılan Orta Asya'daki Müyten Türklerinin durumu[300] bu konudaki başka örnekleri teşkil edilor.

Önce batıda, ardından doğuda görülen Türk kavimlerine başka örnekler de verilebilir. Mesela Plinius (MS 2. yy) Kafkas silsilesi yakınlarındaki Kamak ve Oran boylarından bahseder. Togan'a göre bu ikili

---

[294] GUMİLËV: Hazar Çevresinde Bin Yıl, a.g.e., 195-197.
[295] GUMİLËV: a.g.e., 130-237; CZEGLÉDY: a.g.e., 115 vd..
[296] Tobolsk dolaylarında, Ob, Tura ve İrtiş boylarında *Sabar, Saber (Tapar) Soper, Savri, Sabrei, Sıbır (Sıvır)* gibi yer adları çok yaygındır. Ay-Sabar, Kün-Sabar gibi kişi adlarına da rastlanır. Tobolsk ahalisi buranın eski sakinlerini Sybyr, Syvyr diye anmaktadır. Buralardaki halkların ananelerinde Sabarlar geniş yer tutar. Ostyaklar Sabarları kendi büyükleri kabul ederler, Vogullar ise Ruslara Saper adını verir, yani üstünlüklerini tanır. KAFESOĞLU: a.g.e., 158.
[297] TOGAN: a.g.e., 485.
[298] TOGAN: a.g.e., 404.
[299] TOGAN: a.g.e., 24.
[300] bkz. Ahmet NAHMETOV: "Eski Bir Türk Boyu Müytenler ve Menşe Efsaneleri", Türkler, C.3, Ankara, 2002, 580-583.

12. ve 18. yy'lar arasında Maveraünnehr'de bulunmuşlardır.[301] Burada, göçün yönünün kesin şekilde doğudan batıya olduğu bir zamanda, yani Sarmat çağının sonrasında bile batı-doğu istikametinde hareketlenmelerin mümkün olduğu görülüyor.

Bu yüzden, Bulgarların anayurdunu batıda gören ve doğuya sonradan gittiklerini ileri süren bir kuram, Avrasya tarihinin gerçeklerine ve mantığına ters düşmeyecektir. Ancak, bunu ispatlamak, hattâ öne sürmek için bile henüz bir delile sahip değiliz.

B. Doğudan Batıya Göç

Doğudan batıya bir hareketlenme ise ilk anda akla gelen ihtimaldir. Bunun hem örnekleri çoktur, hem tabiata uygundur, hem de Bulgar hadisesinde bazı ipuçları sağlamaktadır. Diğerleri bilindiği için, doğrudan Bulgarlıkla ilgili delillere geçeceğiz.

1. El-Birûnî'nin Bulgarlar Hakkında Verdiği Haberler ve Değerlendirilmesi

Ortaçağ'ın allamesi el-Birûnî Alan ve As "Türklerinin" anayurdunun Ceyhun ile Hazar arasında olduğunu ve yurtlarını kuraklıktan dolayı terk ettiklerini yazar: "(Ceyhun) *uzun zaman buradaki ovalara hayat verdi. Nihayet burası da harap oldu. Bu mecrada oturanlar Hazar Denizi sahiline göçtüler.*

301 TOGAN, a.g.e., 161.

Bunlar el-Lân ve Âs kavimleridir. Bugün bu kavimlerin dilleri Harezmce ile Peçenekçe'nin karışımıdır."[302]

Burada, el-Birûnî'nin Eskiçağ tarihini çok iyi bildiğini, bizim sonradan, başka kaynakların tetkik ve mukayesesi ile karşılaştığımız bilgilere onun o zaman vakıf olduğunu görüyoruz. Bunu o dönemin biliminin ufku olarak niteleyebiliriz. Zira, Alanlar ve Aslar, daha doğrusu onlardan önceki öncü boy Aorslar, Sarmat birliği içinde MÖ 2. yy'da Orta Asya'daki yurtlarından ayrılmış ve Kafkasların kuzeyine gelmişlerdir.[303] Eski Alan yurdunu Aral çevresinde tahmin ediyoruz. Bu ise Harezm köklerini gösterir. Bildiğimiz dönemde bunun hemen kuzeyinde Peçenekler yaşıyordu.[304] Aralarında yakın ilişkilerin olduğunu, bunun dile yansıdığını el-Birûnî'den anlıyoruz.

Ancak Peçeneklerin Aral'ın kuzeyindeki bölgede ne kadar kaldıklarını bilmiyoruz; daha doğrusu burada, böyle ayak altı bir bölgede uzun süre kalmış olamazlar. El-Birûnî, diğer bir kitabı *El-Cemâhir fi Ma'rifet el-Cevâhir*'de hem bu konudaki tatmin edici cevabı veriyor, hem de Peçeneklerin bir önceki yurtlarını açıklıyor. Ona göre Türklerin kutsal ve sihirli yağmur taşı Vâr çölünde veya Karluk vadisindedir. Yazar şöyle devam eder: "*Halklarıyla az ilişki olan uzak memleketlerle ilgili böyle hikayeler yayılır. Zamanımızdaki Karlukların anlattıkları şeyler rivayetlerden ibarettir. Karluklarla Peçenekler arasında çok uzak, mağriple maşrık arası kadar mesafe vardır.*"[305]

Öncelikle, burada çok şaşırtıcı bir bilgiye rastlıyoruz. Vâr çölü ancak Eskiçağ'da Borysthenes denilen, Jordanes'e göre Hunların *Var* adını

---

[302] ŞEŞEN: a.g.e., 197.
[303] İlhami DURMUŞ: Sarmatlar, (Ankara, 1997), 68.
[304] KURAT: a.g.e., 44-45.
[305] ŞEŞEN: a.g.e., 199.

verdiği[306] Özü nehri etrafındaki bozkır olabilir. Zira el-Birûnî zamanında Peçenekler bu bozkırda yaşıyorlardı ve o bunu iyi biliyordu ki, araya mağrip ile maşrık mesafesini koyar. 11. yy'da batı bozkırlarında Hun mirasının yaşaması ve bunun bilgisinin Doğu Türklüğünde bulunması ilginçtir.

Ancak, el-Birûnî Peçeneklerin yer değiştirmiş olmaları gerçeğine dikkat etmiyor. Kendisi bunların son iki vatanını -Karadeniz'in kuzeyi ve İdil'in doğusu- çok iyi biliyor. Hatta İdil'in doğusunda kalan Peçenekleri yedinci iklime dahil ediyor.[307] Ancak Karluklardan dinlediği anlaşılan bu rivayetleri tahlil etme ihtiyacı duymuyor. Halbuki, bugün başka kaynaklardan öğrendiğimiz gerçekler olan Peçeneklerin İdil'e yanaşmadan önce Orta Asya'da Karluk komşuluğunda, eski kaynakların Kang[308] adını verdiği şimdiki Güney Kazakistan bölgesinde yaşadıkları, burada el-Birûnî'nin kulak verdiği Karluklarca da teyit edilmiş oluyor.

Lâkin burada kuşku duyulması gereken noktalar da vardır. Peçeneklerin geç bir dönemde Orta Asya'dan ayrıldıklarını, dolayısıyla, Karlukların hafızalarında taze olduklarını kabul etmeliyiz. Ancak, MÖ 2. yy'da bölgeden ayrılan Alan-Aslar ile Peçeneklerin dil ilişkilerinin hafızalarda kalmış olması düşündürücüdür. Dahası, el-Birûnî Alan-Asların dilini nereden biliyor? Neden başka bir Türk boyu değil de Peçeneklerin dili ile ihtilattan bahsediyor?

Onun başka kaynaklarda geçmeyen ve bilinmeyen *Vâr* kelimesinden bahsetmesi bu konuya ışık tutabilir. Peçenek ulusu içinden bir bilgi kaynağı vardı. Bu kaynak Batı dünyasını gelmişi ve geçmişiyle çok iyi biliyordu. Bu

---

[306] JORDANES: Romana et Getica, yay. Th. Mommsen, (Berolini, 1882), 127. Bu ırmağa ve İdil'e, daha doğrusu geniş ve büyük nehirlere İskitler de *Var* diyorlardı. Bkz. HAUSSIG: a.g.e., 33, 48.

[307] ŞEŞEN: a.g.e., 200.

[308] Ülkenin tanımı için bkz. CZEGLÉDY: a.g.e., 33-34; kelimenin açıklaması: PRITSAK: "The Pečenegs: A Case of Social and Economic Transformation", Archivum Eurasiae Medii Aevi, S.1 (1975), 212-214.

ise muhtemelen Kara Bulgar ahalisinden bir Bulgar olabilir. Peçeneklerin, diğer Türk kavimleri gibi (ve Moğolların aksine) yok edici değil, toplayıcı bir toplum düzenleri vardı. Kuşkusuz savaşlara karışıyor ve kalkışıyorlardı ama öte yandan yabancıları aralarına alıp kendilerine katmakta da son derece istekliydiler. Pritsak'ın hayli abartılı olarak önerdiği 2,8 ila 3 milyon sayısını[309] kabul etmek zor olsa da, kalabalık olduğu anlaşılan Peçenek nüfusu ancak bu şekilde ortaya çıkabilirdi. Yoksa, İdil'in doğusundan gelen hırpalanmış ve ordanın önemli bir kısmını geride bırakmış bir Peçeneklik, bir kuşak içinde böyle bir nüfusa sahip olamazdı.

El-Birûnî'nin bilgi kaynağı olan Bulgar, kendisini Peçeneklerden olarak takdim ediyordu, çünkü o ordaya teslim olmuş, isteyerek veya istemeyerek Peçenek üst kimliğini benimsemişti. Onun "*Alan-Asların dili bizim dilimiz ile Harezm dilinin karışımıdır*" şeklindeki bahsi el-Birûnî tarafından haliyle Peçenekçe olarak anlaşılacaktır. Ancak gerçekte bahsedilen şey Bulgarca ile Alancanın etkileşimidir. Bu ise hem Kafkaslarda olabilir, hem de Orta Asya'da. Alan isim hazinesinde Türkçe ile açıklanabilen kelimelerin bolluğu, keza Alanların yaşadığı bölgede hiçbir İranî dilde kitabenin çıkmamasına karşılık, bol miktarda Türkçe yazının bulunması böyle bir etkileşimin sonucu olsa gerektir.

Bu çerçevede, Sarmat tarihine ve Sarmat çağı göçleri çerçevesinde Alan tarihine kısaca göz atmamız gerekmektedir.

---

[309] PRITSAK: a.g.m., 227.

2. Sarmatların Kısa Tarihi

Orta ve batı bozkırlarda Sakalığın ölümünün ardından, Avrasya'nın doğusunda Hun (Hsiung-nu), batısında ise Sarmat gücü yükselmeye başladı. Eskiçağ kaynaklarının Sarmat olarak tasnif ettikleri toplulukların hepsi etnik Sarmat değildiler; aksine bunlar, bu boyun siyasi önderliğini tanımış, dolayısıyla onun ismini ikinci kimlik olarak benimsemiş topluluklardı. Hatta, kendilerini nasıl adlandırdıkları bilmemekle birlikte, göçlerle sonradan gelip onlara katılan toplulukların da kaynaklarda Sarmat olarak geçtiğini biliyoruz.[310] Birlik içindeki boylardan birinin isminin Kralî Sarmatlar olması bunu göstermektedir. Bunlar gerçek ve öz Sarmatlardı.[311] Bu Sarmatlar İskitlerin dilini "bozuk bir biçimde" konuşuyorlardı;[312] yani İskitlerin konuştuğu dilin bir lehçesini kullanıyorlardı.

Herodotos'a göre Sarmatların (Sauromatae) anayurdu Azak denizinin köşesinden 15 gün kuzeyde ve İskitlerden doğuda idi.[313] Burası kabaca şimdiki Başkurdistan'ın bulunduğu yerdir. Melyukova bu haberi kazı verileriyle karşılaştırır ve birisi Samarra-Ural bölgesi, diğeri ise Aşağı İdil boyları olmak üzere iki Sarmat kültürünün varlığını haber verir.[314] Bu ikincisi kuşkusuz göç ile gelinmiş bir noktaya taşınmış olan kültürü temsil etmektedir.

9. yy sonunda Orta Avrupa'ya göçen Macar kabilelerinden birisi olarak geçen *Gyarmat*lar (Konstintanos'ta Γερματου[315]) ile çağdaş Başkurt boyu Yurmatılar arasındaki ilişki gözden kaçmamış, Başkurt-Macar ilişkilerini

---

[310] DURMUŞ: a.g.e., 42.
[311] DURMUŞ: a.g.e., 63-64.
[312] HERODOTOS: a.g.e., IV/117.
[313] HERODOTOS: a.g.e., IV/21.
[314] A. İ. MELYUKOVA: "İskitler ve Sarmatlar", çev. İ. Togan, Erken İç Asya Tarihi, yay. D. Sinor, (İstanbul, 2000), 158.
[315] CONSTANTINE PORPHYROGENITUS: a.g.e., 174-175; Ayrıntılı bir inceleme için bkz. Árpad BERTÁ: Türkçe Kökenli Macar Kavim Adları, çev. N. Demir – E. Yılmaz, (Ankara, 2002), 57-65.

çalışan alimlerce gözler önüne serilmiştir.[316] Burada gayet belirgin olan tarihi ilgiyi bir dil ilgisi, Türkçe ile Macarca arasındaki bir ses denkliği takviye etmektedir: Ortak Türk *y* = Macar *gy*. Örnekler: *gyula* = *yula*, *gyapjú* = *yapağı*, *gyarta*- "üretmek" = *yarat*-, gyász = yas, *gyúr*- = *yoğur*-, *gyűrű* = *yüzük*, *gyűszű* = *yüksük*, vb. Öte yandan, Ortak Türkçe *y*'nin Eski Türkçe'nin birçok "arkaik" özelliklerini taşıdığı, eski kelimeleri koruduğu söylenen[317] Çuvaşça'daki karşılığı *ś* ve Sakhaca'da karşılığı *s*'dir.[318] Örn. Çuvaş *śĭn*- = *yen-, śĭl- = yol-, śĭt- = yut-, śĭm = yün, śur = yaz* vb. ve Sakha *sette = yedi, süs = yüz, sās = yaz, suol = yol* vb. Buradan Ortak Türk *y* = Macar *gy* = Çuvaş *ś* = Sakha *s* = Ön-Türk *s* gibi bir denkliğe ulaşılabilir.

Bu denklik bizi doğrudan Sarmat kelimesine götürecektir. Tıpkı aynı kökten gelen Başkurt *Yurmatı* ve Macar *Gyarmat* kabileleri gibi, anayurtları Başkurdistan olan *Sarmat*lar da aynı köktendir, aynı halktır. Dolayısıyla Sarmatlar İranî bir topluluk olamazlar. Onların Fin-Ugor mu, yoksa Türk mü olduklarının cevabını ise yine Herodotos veriyor. Zira, Sarmatlarla Sakaların dildeş olduklarını belirtiyor. Sakaların Fin-Ugor kökeni ise ilim aleminde sözkonusu edilmemektedir.

3. Alanların Kısa Tarihi

Alanlar Sarmatların altı önemli boyundan birisi olarak karşımıza çıkarlar. Bunların içinde itici boy Aorslar idi. Aorsların Avrupa'ya geçişleri ve yayılmaları MÖ 130-125 arasında gerçekleşmiştir. Bu ise Çin'in

---

316 Bkz. RÁSONYI: a.g.e., 123-125. Ayrıntılı bir inceleme için bkz. RÁSONYI: "Başkurt ve Macar Yurtlarındaki Ortak Coğrafi Adlar Üzerine", I. Türk Dil Kurultayında Okunan Bildiriler 1963, (Ankara, 1964), 105-112.

317 Fuzuli BAYAT: Türk Dili Tarihi, (Ankara, 2003), 187; Fatih KİRİŞÇİOĞLU: "Sahalar (Yakutlar) ve Saha Türkçesi", Türkler, C.20, (Ankara, 2002), 138.

318 Ahmet B. ERCİLASUN: a.g.e., 206; KİRİŞÇİOĞLU: a.g.m., 139.

kuzeybatısından Hun/Hsiung-nu'ların kovaladığı Yüeçilerin Soğdiyana'yı işgal ettikten sonra Belh/Balkh bölgesine, Yunanlıların Baktriya devletinin bulunduğu yere gelmeleri tarihiyle çakışır. Bu iki hareketlenme kuşkusuz birbiriyle alakalıdır.[319] Yukarıda geçtiği gibi, Bulgarların Kafkaslarda ilk anılması da aynı tarihtedir. Aorsların, Alanların da dahil olduğu boy birliğine ismini veren topluluk olduğu anlaşılıyor ki, onların güçten düşmesinden sonra MS 1. yy ortalarında bu topluluklar Alanların önderliğinde yeniden teşkilatlanmışlar, bu kez ortak isimleri Alan olarak değişmiştir.[320]

Çin kaynaklarına göre Yüeçi, Yunan ve Roma kaynaklarına göre ise Tohar adlı kavim, Baktriya'yı hemen kuzeydeki Kang-kü devletiyle ittifak halinde işgal etmiştir. Kang-kü halkına batılı kaynaklar *Asi* < *As* ismini verirler. Bu Aslar MS 1. yy sonlarına doğru, ömrü çok kısa süren Alan idaresindeki bağımsız boy birliğine son vermişler, Alanları hâkimiyetlerine almışlardır. Bundan sonra bu iki kavmin ismini hep birlikte duyuyoruz. Üstelik, bir takım As toplulukları Alanların yaşadığı bölgeye göçmüştür.[321]

Alanların öncülleri olan Aorslara, daha doğrusu bunların ülkesine Çin kaynakları *Yen-tsai* adını verirler. Bu ülke Seyhun'un aşağı boylarında idi.[322] Böylece el-Birûnî'nin belirttiği Alanların Harezm kökenine ulaşmış oluyoruz.

Bu esnadaki göçlerde Bulgarları nereye koyabiliriz? sorusunun makul cevabı Bulgar anayurdunun belirlenmesine de ışık tutacaktır. Horenli Musa'nın haberini hiç kayda almasak dahi, Kafkaslardaki yerleşimlerinden Bulgarların Alanlardan daha önce geldiklerini sezmek mümkündür. Zira, önceki bölümlerde gördüğümüz üzere, Bulgarlar hep dağlık bölgede, Orta ve Doğu Kafkas silsilesi üzerinde zikredilirken, Alanlar Don, İdil ve Kafkaslar

---

[319] DURMUŞ: a.g.e., 68-69; CZEGLÉDY: a.g.e., 35-36.
[320] CZEGLÉDY: a.g.e., 39.
[321] CZEGLÉDY: a.g.e., 40.
[322] CZEGLÉDY: a.g.e., 44.

arasındaki düzlükte anılırlar.[323] Dolayısıyla, Bulgarlar(ın bir kısmı) Alan hareketlenmesi öncesinde Orta Asya'dan kopup gelmiş olmalıydılar. Bu ise tarihi olarak Soğdiyana'daki yurtlarının Yüeçi/Toharlarca işgal edildiği döneme rastlar. Gerçekten de Yüeçiler Soğdiyana'yı aşıp Baktriya'ya girdiklerinde, Bulgarlar da Kuzey Kafkaslardaki halkı korkutmaya başlamışlardı ki, İran'daki Part sülalesinden olup Ermeni kralı olarak atanan Val-Arşak halkın şikâyetleri üzerine bu bölgeye sefer yapmak ve Bulgar akınlarını dizginlemek ihtiyacı duymuştu.

4. Massagetler Örneği

MÖ çağlarda Orta Asya'nın güneyinde, daha sonra ise Kafkaslarda gözüken bir kavim daha vardır. Herodotos'un İskitleri yenerek Orta Asya'ya kovalamaktan sorumlu tuttuğu,[324] bugünkü Türkmenistan'ın eski sakinleri olan *Massaget*ler, haliyle Sarmat budunları arasında sayılmazlar, fakat Sarmat göçleri sonrasındaki düzlemde ortaya çıkmışlardır. Kafkaslarda bunlara *Mask'ut'* Hunları denir. Prokopius ve diğerleri bu bölgedeki Μασσαγέται adlı Hunlardan bahsederler. Gadlo ile Fedorov ve Fedorov'dan naklen Golden, bu kavmin Orta Asya'daki eski Massagetlerle bağlantısını kabul eder.[325]

Onlarla ilgili düşündürücü bilgi İmparator Julian'ın sözlerini nakleden Ammianus Marcellinus'tan gelir: "*...şimdi Alanlar diye adladığımız Massagetler üzerine...*"[326] Başka bir yerde ise Hunların Alan ülkesine gelişini anlatır: "*Diğerlerinin mülkünü yağmalamak için şiddetli bir arzuyla tutuşan bu*

---

[323] DURMUŞ: a.g.e., 68.
[324] DURMUŞ: a.g.e., 88.
[325] GOLDEN: a.g.e., 87; Ya. A. FEDOROV - G. S. FEDOROV: Rannie tyurki na severnom Kavkaze, (Moskva, 1978), 40.
[326] ALEMANY: a.g.e., 33.

azimli ve yılmaz adamlar komşu halklar arasında talan ve kıtaller ile korku salarak eski Massagetae olan Alanlara ulaştılar."[327]

Massagetlerin Kafkaslarda nasıl Alan haline geldiklerini aynı yazar gayet ustalıkla açıklamaktadır: "*Bu nehrin (Tanais = Don) öte tarafında, adlarını aynı adlı dağlardan alan Alanlar Scythia'nın engin bozkırlarında yaşarlar ve, Farslar gibi, kendi müteaddit zaferleriyle tedricen zayıflattıkları komşu halkları kendi milli adları içine almışlardır.*"[328] Bu, bozkırın çok iyi bilinen bir kuralıydı ve son Romalı tarihçinin bunu bilmesi takdire değer. Zayıf veya mağlup etnoslar güçlü veya galip etnosa katılıyor, etnik süreç her zaman için tamama ermese bile en azından siyasi uluslar ortaya çıkıyordu. Örneğimizde, bir dönem Orta Asya'daki ihtişamlarını kaybederek Alanlara katılan Massagetlerin Alan üst ismini benimsemekle birlikte, Kafkaslara geldiklerinde eski boy kimliklerini hâlâ koruduklarını görmekteyiz.

Alanların Massagetlerden türemesi kaynaklarda sözkonusu edilmediğine ve Alanlarla eşzamanlı olarak Kuzey Kafkaslarda Maskutlar bulunduğuna göre, bu dönemde Sarmat ve belki de Alan göçü dışında paralel başka göçler de olmuşa benziyor. Bu bize, an azından Masasgetlere paralel bir vaka olarak, Bulgarların da Orta Asya'dan kalkıp Kafkasların kuzeyine gelmelerinin mevcut tarih zemininde mümkün olduğunu ihtar etmektedir.

---

[327] ALEMANY: a.g.e., 35.
[328] ALEMANY: a.g.e., 35.

5. Bulgar Göçünün Tarihlenmesi

Kuzey Kafkaslardan batıya geçilemiyordu, çünkü güçlü Sarmat krallığı vardı. MS. 2. yy'da onların yerini Gotlar aldı. Batı yolu yine kapandı. Alanlar belki Gotlarla dostluk içinde olduklarından, gerçekte ise yeterli güçleri olmadığından, belki aynı zamanda ihtiyaçları bulunmadığından, batı yolunu zorlamadılar ve bunun yerine bölgelerinde kemikleşmeyi tercih ettiler. Bu kemikleşmiş etnik yapıyı ancak güçlü Hun orduları dağıtabildi. Bu yüzden, Hazar'ın kuzeyindeki hilalin Alanlarca tutulduğu bir dönemde Bulgarlar gibi zayıf toplulukların batıya geçme ihtimali pek bulunmuyordu.

Bulgarlar MÖ 2. yy içinde ya Alanlarla birlikte, öndeki topluluklardan biri olarak gelmiş olmalıydılar, ya da onlardan önce Kafkasların eteklerine ulaşmışlardı. Eğer onları Maveraünnehr'de rahatsız eden şey Yüeçi fetihleri ise, ki bu bölgede Harezm'deki gibi kuraklık ve kıtlığın pek etkili olacağını düşünmek zordur,[329] bunu Alanlarla birlikte ve onların hemen önünde bir hareketlenme olarak almak daha yerinde olacaktır. Belki onlara ilham veren de aralarından süzülüp geçen Bulgarlar olmuştu.

6. Etnik Sükûnet Dönemi

Bir dönem için, Ptolemeus'ta geçen ve Yayık nehrini anlatan *Daikh* kelimesinin bölgede Bulgarların varlığına delil olduğu öne sürülmüştür.[330] Strabon'un verdiği Ἀχαρδέος[331] nehir ismi de bu neviden görülebilir. Bulgar

---

[329] Daha çok bir tabiat alimi olan Birûnî'nin kuraklığa vurgu yapması kaçınılmazdır. Belki Kang-kü ve Maveraünnehr'deki kıpırdanmalar da eklenince, kıtlıktan iyice bunalan Alanlar batıya doğru yurt arayışına daha ciddi eğilmişlerdi.

[330] FEHER: a.g.e., 6.

[331] ALEMANY: a.g.e., 106. Ortak Türkçe *k* = Bulgarca *kh, h* denkliğine binaen, *akhar-* = *akar-*.

tipi Türkçe'nin bölgede varlığı konusunda bu tartışılmaz bir delildir, ancak bu Türkçe'nin Öz Bulgarlara münhasır olduğu konusunda kuşkular bulunmaktadır. Bunu ilk bölümde nakletmiştik. Üstelik o dönemde Bulgarların büyük bir nehre isim verecek kadar büyük ve kalabalık bir kitle olduklarından emin değiliz. Böyle olsa idi, başta Ptolemeus olmak üzere, dönemin kaynaklarında isimleriyle yerlerini alırlardı.

Halbuki, Bulgarların sadece bir kısmı, küçük olduğu anlaşılan bir topluluk Kafkaslara gelmiş gözüküyor. Tüm göçerlerin yaptığı gibi, ilk kuşaklar boyunca ateşin davranmış ve boylarından büyük görünmüşler, daha sonra bir taraftan süreğen biçimde enerji kaybetmişler, bir taraftan da tedip edilerek etkisiz ve barışçıl hale getirilmişlerdir. Bu sahneler bozkırda defaatle tekrarlanmıştır. Çinliler, Bizanslılar, Ruslar, hattâ yerleşikleştikten sonra Macarlar bu şekilde ilk nesillerine güç yetiremedikleri boyları yavaş yavaş etkisizleştirmişler, çoğunlukla kendi hizmetlerine alarak ve barışçıl olma veya barışı koruma rolü vererek bertaraf etmişlerdir. Val-Arşak'ın yaptığı, tebanın emniyet ve sükun sağlanması isteği, yukarıdaki devletlerin güçlü hükümdarlarının yaptığı ile aynıdır. Böylece dinanizm itibariyle dizginlenen ve etnik ateşleri küllenen yorgun Bulgarlar, Kafkasların kuzey eteklerinde dinlenmeye başlamışlardır. Avrupa'nın başka bir yerinde olsaydılar, belki hızlı bir erime sürecine gireceklerdi. Ancak Kafkasların jeolojik ve jeokültürel yapısı onları korudu ve barışçıl bir yapı içinde nüfuslarının artmasına imkan verdi. Bu yüzden, tarihte rolleri olmaksızın Kafkaslarda yaşayıp giden onlarca kavim gibi, Hun çağı sonrasına kadar onlardan da kaynaklarda bahsedilmez. Kaynaklara girebilmek için etkin olmak, göze batmak gerekmektedir. Bulgarlar dinlendikten ve sayılarını artırdıktan sonra, büyük ölçüde Hun Dulo sülalesinin idareye geçmesi veya Hun bakiyeleri ile kader birliği yapmalarının etkisiyle, yeniden tarih sahnesinde görülmeye başlamışlardır.

SONUÇ

Mevcut telakkiler Bulgarlığın kökeni meselesini kökten bir çözümsüzlüğe ittiği gibi, kaynakların açık olarak söylediği konularda bile istifhamları gidermek için sorulacak en basit sorular karşısında suskun kalmaktadır. Bu anlayışı kısaca tekrar özetleyelim.

Bulgarlar köken olarak Oğur birliğine dayanırlar. Oğurlar Tieh-lê kavimler birliğinin bir üyesi olarak Sibirya'nın güney kuşağının orta ve ortadoğu kısımlarında yaşamışlardır. Büyük Hun baskısıyla yurtlarını terk eden Oğurlar aynı enlemde batıya doğru kaymışlar, bu arada Orta Asya'ya etnik ziyaretlerde bulunmuşlardır. Batı Hun devletinin son günlerinde onları Avrupa'da görüyoruz. Bundan sonra Hun mirasına konmuş olarak, iyi bilinen Batı bozkırlarındaki Bulgar tarihinin işleyişini gerçekleştirmişlerdir.

Ancak kaynaklar bunu destekler nitelikte hemen hiçbir şey söylememektedir. Bu özetlenen kalıp tamamen akla yatan bir kurgudur. Öncelikle, sıhhatleri hakkında şüpheye mahal bulunmayan, en azından diğer kaynaklardan daha fazla itibar edilmesi gereken iki kaynak, Horenli Musa ve Latince Şecere Hun çağından önce Kafkasların kuzeyinde Bulgarların bulunduğunu söylemektedir. Onların belirttiği bu Bulgar vatanı, takip eden çağların yaklaşık bütün ilgili kaynakları tarafından teyit edilir.

İkinci bir konu olarak, Oğurların kimliği ve Bulgarlarla köken ilişkileri iyi araştırılmadığı için, bu iki topluluk tevhit ediliyor. Oğurlar maruf bozkır gelenekleri gereği iki kısımlı bir boy birliği olarak Batı bozkırlarına

gelmişlerdir. Bu iki kısmın da tarihlerini iyi biliyoruz. Bir müddet Hazar'ın batısındaki açıklıkta terör estiren ve İran'a kadar uzanan Sarı Oğurlar, Avarlar karşısında tutunamayarak hızlı bir ricat ile Galiçya'ya kadar kaçmışlar, orada daha sonra Hırvat etnosunun temelini atacak faaliyetler içine girmişlerdir.

Onoğurlar veya ikili düzendeki isimleriyle Kara Oğurlar ise İdil ile Don nehirleri arasındaki açıda çok uzun süre yaşamışlar, Kafkasyalı Bulgarlarla birlikte büyük bir devlet kurmuşlar, daha sonra Hazar hakimiyetine düşmüşler, Hazarların örgütlemesiyle Onoğur-Macar ikili idari birimi içinde bulunmuşlar, Peçenek baskısı ve Kabar isyanının etkisiyle de yarım binyıl yaşadıkları yurtlarını terk ederek Orta Avrupa'ya gitmişlerdir. Onoğurların tamamının *Magyar Alföldi*'ye gitmiş olması elbette sözkonusu değildir. Bir kısmı İdil Bulgarlarına eklemlenmiş,[332] bir kısmı da bölgeye gelen diğer Türk topluluklarına, başta Peçeneklere, karışmış olmalıdır.

Tarihlerde yine Bulgar kabileleri olarak verilen Kutrigur ve Utrigurlar da Bulgarlardan tamamen farklı, ama aynı zaman ve zeminde iki topluluk olarak karşımıza çıkarlar. Bunların göçle geldiklerine dair bir ibare yoktur. Aksine, kaynaklar birbirini destekleyerek onları bölgenin eski kavimlerine (Kimmerler) bağlarlar ve yerliliklerine vurgu yaparlar. İsimlerindeki son heceye bakarak onları Oğurlar arasında tasnif etmek de sağlam bir mantığa oturmaz. Zira aynı eke önceki (örn. Hun *Bittigur*) ve sonraki (örn. Oğuz *Salgur*) Türk topluluklarının isimlerinde de rastlamak mümkündür. Ayrıca, bütün bunlar *Oğur* veya *Gur* şekinde bir kelimeye dayansa bile, bu durum etnik köken birlikteliğini göstermez.

---

[332] İdil Bulgarlarının köklerine Onoğurları yerleştirmekte zorluklar bulunmaktadır. İsimleri verilen İdil Bulgar kabileleri içinde onlar geçmediği gibi, esas Bulgar topluluğunda Onoğur aramakta da sakıncalar olabilir. Zira Onoğurların Bulgar üst kimliğini benimsemesi

Kafkasların güneyinden oldukları anlaşılan bu iki topluluk, özellikle Avar çağı siyasi gelişmeleri içinde sürekli törpülenmişler ve sayısız hırpalanmadan sonra hayatta kalan kısımları Bulgar ve Avarlar (> Boşnaklar) arasında erimiştir. Bulgarlığa girmeleri bu şekilde olmuştur; Kubrat'ın Büyük Bulgar'ına katılmışlardır. Yoksa aslen Bulgar olmaları kaynaklara göre sözkonusu değildir. Bulgarların doğudan göçle gelmeleri kaynaklara açık olarak yansımamıştır. Bar Hebraus'un onların isim veren atasını "*İskit ülkesinin içlerinden*" getirmesi, Hazarların "*Sarmat ülkesinin içlerinden*" gelmesi ile karşılaştırılabilir. Üstelik şecerelerde Bulgarlar da Kimmerlere bağlanır.

Öte yandan, Orta Asya'da Bulgar ismi sadece coğrafi bir tabir olarak değil, etnik isim olarak da çok açık şekilde geçer. İslam'ın Orta Asya'daki ilk asırlarında önemli ve etkili oldukları anlaşılan ve bölgenin İranî halklarından ayırdedilen, ancak dil özellikleri yüzünden diğer Türk kavimleri arasında da sınıflanmayan bu Bulgarlar, zaman içinde Maveraünnehr'de Türk nüfusun artması nispetinde Ortak Türkçe'ye geçiş yapmış olmalıdır (krş. İdil Bulgarları ülkesindeki Kıpçakçalaşma). Onların varlığına yönelik en büyük sadmenin ise Cengiz çağı Moğollarından geldiği anlaşılıyor.

Bulgarların Kafkaslardan Orta Asya'ya gitmiş olması gayet tabii ve mümkün olmakla birlikte, şimdilik elimizde bunu takviye edecek deliller bulunmamaktadır. Buna karşılık, Maveraünnehr'den Kafkaslara bir göçü akla getirecek çok önemli tarihi sebepler ve zeminler, dahası deliller vardır.

Bulgarların en eski yurtlarını veya teşekkül mekanlarını bilmiyoruz. Hiçbir delili olmamakla birlikte, bazı bilginlerin iddia ettikleri gibi, Vusunlarla ilgili bir topluluk da olabilirler, ki başlangıçtaki Hun tazyikleri onların bir kısmını Maveraünnehr'e atmış olabilir. Cungarya Boğazı'nın güneyinde kalan

---

tamamlanmamış bir süreçti. Aksini ispatlayacak bir delil bulunmamaktadır. İdil Bulgarları ülkesinde hiçbir yerde Onoğur'u hatırlatır bir ibare geçmemektedir.

esas Vusun kitlesi daha sonra Yüeçilere saldırdığında ve onları Soğd ülkesine doğru sürdüğünde ise, bu ikinciler Bulgarları intikam olarak tazyike tabi tutmuş ve en azından bir kısmını batıya doğru kovalamış olabilir. Orta Asya'daki bu gelişmeler ile Bulgarların Kafkaslarda gözükmeleri zaman itibariyle uyuşmaktadır ve birbiriyle ilgili olmalıdır.

Eğer buraya başka yerden, mesela İç Asya'dan geldilerse, Bulgarların Mâverâünnehr öncesinde de aynı adı taşıdıkları gibi bir gereklilik bulunmamaktadır. Bu isim pekâlâ Mâverâünnehr'de yerleşmiş ve benimsenmiş de olabilir. Bu bakımdan, Balkh bölgesinin ismiyle Bulgar'ı ilişkilendiren iddiaların geçerlilik zemini her zaman bulunmaktadır. Öte yandan, gerçek bu ise Bulgarların asıl kaynağını bulma ihtimalimiz neredeyse kalmıyor, çünkü onların eski isimlerini, en azından kaynaklarını hangi topluluktan aldıklarını bilmiyoruz.

Horenli'deki haberler hariç, batıdaki kaynaklara Bulgar göçünün yansımaması yeni gelenlerin sayıca azlığı ile ilgili olmalıdır. Batılı kaynakların görüş ufkuna daha büyük topluluklar giriyorlardı. Burada dikkate almamız gereken şey, Kafkasların bugün ve Ortaçağ'da yetmiş iki milleti barındıran etnik yapısının eski dönemlerde de farklı olmaması gerçeğidir. Bu topluluklardan çok azı, sadece iri kıyım olanları kaynaklarda gözükmektedir ve Kafkas kavimleri bu gözükenlerden ibaret değildir.

Kaynakların pekçok konuda tarihi günü gününe anlattıkları yakın çağlarda Pomaklar, Gagauzlar, Çuvaşlar, Zazalar vb. topluluklar hakkında haberlerin bulunmayışı, bunların adeta son iki ila üç yüzyıl içinde ortaya çıkmaları düşündürücüdür. Dolayısıyla, eski kaynakların Akdeniz medeniyeti dairesinin kenarında ve uzağında bulunan topluluklar hakkında daha fazla bilgi vermelerini ve bunların hiçbirini gözden kaçırmamalarını beklemek yerinde olmaz.

Kafkaslara gelen Bulgarların sayısı çok olsa idi, daha erken dönemde tarihi etkiye başlayacaklardı. Nitekim, dinlenme ve artma dönemi olan beşyüz yılı barış içinde tamamladıktan sonra kuzey düzlüklerine çıkmışlar ve Ortaçağ boyunca Doğu Avrupa tarihinin en belirleyici unsurlarından birisi olmuşlardır. Aslında, bozkır geleneklerine uyarak daha geldikleri anda varlıklarını hissettirmişler, ancak Ermenistan'ın başında, Part hanedanını arkasına almış olan Val-Arşak gibi güçlü bir hükümdarın bulunması yüzünden erken bir dönemde susturulmuşlardır. Bunun Bulgarların faydasına bir gelişme olduğu açıktır ki, etnik dinamizmlerini tüketmemişler, geleceğe saklamışlardı. Bu konudaki bilgileri Horenli Musa aracılığıyla bize ulaştıran Mar-Abbas Katina, tarihteki önemli bir düğümün çözülmesine yardımcı olmaktadır.

Sonuç olarak söyleyebileceğimiz şey, Türk olduklarında kuşku bulunmayan ve çok büyük ihtimalle Türkçe'nin ön biçimi olan *r* dilinde konuşan Bulgarların bildiğimiz ilk vatanlarının Orta Asya'nın güney kıyıları oluşudur. Batıya ileride önemli bir etnik dinamizme kaynaklık edecek bir nüfus sevk ettiklerine ve Orta Asya'daki varlıkları da en azından Moğol İstilası çağına kadar sürdüğüne göre, kaydadeğer ve kemikleşmiş bir etnik yapı oluşturmuş olmalıdırlar.

Bu yapının Ortaçağ'ın zengin İslamî edebiyatına yansımaması ancak kafa karışıklığı ile açıklanabilir. Türk dili konuşanlara Türk isminin teşmili ancak yabancılar, Arap ve Acemler sayesinde olmuştur. Kırgızlar, Uygurlar, hata Oğuzlar gibi Bulgarlar da kendilerine Türk demiyorlardı. Bu yüzden, İdil Bulgarlarını görmüş olan İbn Fazlan onları Sakâlibe içinde tasnif ediyor. Çünkü Slav > Saklab kuzeyli *kırmızı* insanların ortak ismi idi. Orta Asyalı aynı dil ve mizaçtaki halkların ortak ismi ise Türk idi. Peçenek ve Kıpçak gibi kuzeylilerin aslında Türklerden oldukları bilindiğinde durum değişti. Türklüğün sınırları genişledi; o kadar ki, bir noktada Rusları ve Tibetlileri bile içine aldı. Peçeneklere hiçbir zaman Türk demeyen, Macarlar için ise Türk dışında hiçbir kelimeyi kullanmayan Konstantinos Porphyrogenitus'un anlaşılmaz

tutumunun aksine, İslam kaynakları anlaşılır şekilde Macarları da Türkler içine dâhil ettiler.

Lakin Soğdiyana Bulgarları için durum çok farklıydı. Bilinen dönem itibariyle bunlar diğer Türklerden çok farklı, yerleşik kültürde ve bölgenin yerlisi bir topluluktu. Dış görünüşe bakıp Türk saymak kolay değildi. Bunların dilinin incelenip diğer Türk lehçeleriyle karşılaştırılması işi ise o dönemin biliminden beklenmemesi gereken bir görevdir, zira, bir karşılaştırma yaparsak, Çuvaşça'nın aydınlatılması daha dünkü bir gelişmedir ve ancak çağdaş dilbilimin gelişmesiyle birlikte gerçekleşmiştir.

Ortaçağ'da Soğdiyanalı Bulgarların Türk dilli oluşunu fark etmesini bekleyebileceğimiz neredeyse tek insan olan Kaşgarlı Mahmut ise bunu yapamayacağı konusunda kendini ele vermektedir. Zira İdil'de konuşulan Bulgarca'yı bilmemekte, sonu kesilip kısaltılmış bir Türk lehçesi olarak tanımlayarak aslında işi geçiştirmektedir. Dolayısıyla, ne kendilerinin, ne de başkalarının Türk diye adlandırmadığı Soğdiyana Bulgarlarının dilini öğrenmesi ve diğer Türk lehçeleriyle karşılaştırması için en azından 19. yy'da yaşaması gerekiyordu.

Kendisinin Suvarca'ya aşina olduğunu naklettiği kelimelerden anlıyoruz. Dolayısıyla, hem o dönemde yapılan tasniflere uyarak, hem de Bulgar-Suvar karabetine sığınarak İdil Bulgarlarını Türkler arasında saymış, çözemediği Soğdiyana Bulgarları konusunda ise suskun kalmayı yeğlemiştir. Onun gibi sorumluluk hissetmeyen ve Rusları bile Türklerden saymakta beis görmeyen diğer İslam bilginleri ise Bulgar kelimesini duydukları yerde kayda geçirmişlerdir. Bunlar içinde Orta Asya ile ilgili olanların da bulunması sayesinde önemli bir tarihi gerçeğe -bilmeden- ışık tutulmuştur. Yukarıda belirtildiği üzere, İslam müverrihlerinin Bulgarlığı anlamaktaki zorlukları sebebiyle bu bilgileri tasnifli olarak alamıyoruz. Eğer Kaşgarlı'nın hassasiyetine sahip olsalardı, ya bu Bulgarlar hakkında hiçbir şey

öğrenemeyecektik, ya da Bekrî'deki haberlerin geliştirilmiş ve kesinleştirilmiş biçimleriyle, Orta Asya Bulgar tarihini daha net çizgilerle görebilecektik.

İslam kaynaklarında burada sayılanların ötesinde yeni şeyler bulma ümidi açıkça fazla yoktur. Aslında yeteri miktarda bilgi verilmiştir. Ancak ileri araştırmalar yeni ipuçlarını gösterebilir. Esas takviye edici bilgilerin ise kuşkusuz Soğd ve Hint kaynakları ile, hacıları bu bölgeden gelip geçen Çin'in yazmalarında bulunması mümkündür. Buna Bulgarlar gibi, belki Maniheizm'i benimsemiş olan Uygurların zengin edebiyatının iyi tetkik edilmesini de eklemeliyiz. Bu kaynakların en azından Soğdiyana'da farklı etnik teşekküllere işaretleri iyi çözümlendiğinde, Orta Asya Bulgar tarihine kafi bir katkıda bulunulacaktır.

KAYNAKLAR

AĞASIOĞLU, Firidun, Azer Xalqı, Bakı, 2000.

AHMETBEYOĞLU, Ali, "Bulgar Hakanlar Listesi", Tarih Enstitüsü Dergisi, S.14, 1994.

-----, Avrupa Hun İmparatorluğu, Ankara, 2001.

ALEMANY, Agustí, *Sources on the Alans. A Critical Compilation*, Leiden-Boston-Köln, 2000.

AMORETTI, B., "Sects and Heresies", The Cambridge History of Iran, yay. R. N. Frye, Cambridge, 1975.

ARTAMONOV, Mihail İ., Hazar Tarihi, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2004.

BABIĆ, Anto, Iz istorije srednjovjekovne Bosne, Sarajevo, 1972.

BALKAN, Kemal, "Eski Önasya'da Kut (veya Gut) Halkının Dili ile Eski Türkçe Arasındaki Benzerlik", Erdem, VI/16 (Ocak 1990), 1-67.

BARTHOLD, Vasiliy V., Moğol İstilasına Kadar Türkistan, haz. H. Dursun Yıldız, Ankara, 1990.

-----, Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, haz. Kâzım Yaşar Kopraman – İsmail Aka, Ankara, 2006.

BASKAKOV, N. A., "İmena Sobstvennıe gunnov, bulgar, khazarov, sabirov i avarov v istoriçeskikh istoçnikakh", Sovetskaya Tyurkologiya, N.4 (1985), 29-36.

BAYAT, Fuzuli, Türk Dili Tarihi, Ankara, 2003.

BERTÁ, Árpad, Türkçe Kökenli Macar Kavim Adları, çev. N. Demir – E. Yılmaz, Ankara, 2002.

CAFEROĞLU, Ahmet, Türk Dili Tarihi, 4. Baskı, İstanbul – Bursa, 2001.

CLAUSON, Gerard, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford, 1972.

CONSTANTINE PORPHYROGENITUS, De Administrando Imperio, yay. Gy. Moravcsik - R. Jenkins, Washington, 1967.

CZEGLÉDY, Károly, “Pseudo-Zakharias Rhetor on the Nomads”, Studia Turcica, yay. L. Ligeti, Budapest, 1971, 133-145.

-----, Turan Kavimlerinin Göçü, çev. G. Karaağaç, İstanbul, 1999.

DEVLET, Nadir, “Çuvaşistan Cumhuriyeti”, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Ek Cilt (15.), İstanbul, 1992.

Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C.4, İstanbul, 1993.

DOSTİYEV, Tariq, Şimal-Şergi Azerbaycan IX-XV Asrlarda, Bakı, 2001.

DURMUŞ, İlhami, Sarmatlar, Ankara, 1997.

ERCİLASUN, Ahmet B., Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, Ankara, 2004.

FEDOROV, Ya. A. - FEDOROV, G. S., Rannie tyurki na severnom Kavkaze, Moskva, 1978.

FEHÉR, Géza, “İmennikıt na pırvite bılgarski hanove” Godişnik na Narodniya Muzey; Sofiya, 1926, s.237-313.

-----, Bulgar Türkleri Tarihi, Ankara, 1984.

FRYE, Richard N., The History of Ancient Iran, München, 1984.

GENİNG, V. F. - HALİKOV, A. H., Rannıe bolgarı na Volge. Moskova, 1964.

GEYBULLAYEV, Giyaseddin, Azerbaycan Türklerinin Teşekkülü Tarihinden, Bakı, 1994.

GOLDEN, Peter B., “The People *nkrdh*”, Archivum Eurasiae Medii Aevi, C.1 (1975), 21-35.

-----, “Rusya’nın Orman Kuşağı Halkları”, çev. Mete Tunçay, Erken İç Asya Tarihi, yay. D. SINOR, 311-344.

-----, “Güney Rusya Bozkırlarının Halkları”, Çev. Ayda Arel, Erken İç Asya Tarihi, yay. D. SINOR, 345-382.

-----, Türk Halkları Tarihine Giriş, çev. O. Karatay, Ankara, 2002.

GOMBOCZ, Zoltán, Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache, Helsinki, 1912.
GRÉGOIRE, Henri, “L’origine et le Nom des Croates at des Serbes”, Byzantion, XVII (1944-1945), 88-118.

GREGORY ABÛ’L-FARAC (BAR HEBRAUS), Abû’l-Farac Tarihi, çev. Ömer R. Doğrul, C.1, 3. Baskı, Ankara, 1999.

GUMİLËV, Lev N., Eski Türkler, çev. Ahsen Batur, 2. Baskı, İstanbul, 2002.

-----, Hazar Çevresinde Bin Yıl, çev. A. Batur, 2. Baskı, İstanbul, 2002.

GÜNALTAY, M. Şemseddin, İslam Tarihinin Kaynakları, İstanbul, 1991.

HARMATTA, Janos, “Bakath, az unnugurok városa” Antik Tanulmányok, n.34 (1990), 163-165.

HAUSSIG, Hans W., İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi, çev. M. Kayayerli, İstanbul, 2001.

HERODOTOS, Herodot Tarihi, çev. Müntekim Ökmen, 3. Baskı, İstanbul, 1991.

Hudūd al-Ālam. The Regions of the World, yay. V. Minorsky, London, 1937.

İDRÎSÎ, Geographie d’Èdrisi, yay. P. Amèdèe Jaubert, C.2, Paris, 1840.

İMAN BAKHŞİ, Cağfar Tarihi, heyet yayını, Orenburg, 1993.

JOHN OF NIKIU, The Chronicle of John. Coptic Bishop of Nikiu, yay. R. H. Charles, London, 1916.

JORDANES, Romana et Getica, yay. Th. Mommsen, Berolini, 1882.

KAFESOĞLU, İbrahim, Bulgarların Kökeni, Ankara, 1985.

-----, Origins of Bulgars, Ankara, 1986.

-----, Türk Millî Kültürü, 21. Baskı, İstanbul, 2001.

KARATAY, Osman, Hırvat Ulusunun Oluşumu - Erken Ortaçağ’da Türk-Hırvat İlişkileri, Ankara, 2000.

-----, "Hırvat ve Sırp Göçlerinde Oğur İlgisi", Türkler, C.2, Ankara, 2002, s.591-597.

-----, In Search of the Lost Tribe - The Origins and Making of the Croatian Nation, Çorum, 2003.

KAŞGARLI MAHMUT, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, 4 cilt, çev. Besim Atalay, 4. Baskı, Ankara, 1998.

KHALİKOV, Alfred Kh., Kto mi – Bulgari ili Tatari?, Kazan, 1992.

KIRZIOĞLU, Fahrettin, "1461 'Turabuzon' fethi sırasında Fâtih Sultan Mehmed'in yaya aştığı 'Bulgar Dağı' neresidir?" *VI Türk Tarih Kongresi* (Ankara, 20-26 Ekim 1961) *Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara, 1967, 322-328.

KİRİŞÇİOĞLU, Fatih, "Sahalar (Yakutlar) ve Saha Türkçesi", Türkler, C.20, Ankara, 2002, 133-140.

KLAIĆ, Nada, Povijest Hrvata u srednjem vijeku, Zagreb, 1990.

KURAT, Akdes N., IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, 3. Baskı, Ankara, 2002.

LIGETI, Lajos, A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás elött és az Arpad-korban, Budapest, 1986.

MALİKOV, Azim M., "Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklara Göre Maveraünnehir Türkleri (M.S. VI-VIII. Yüzyıllar)", Türkler, C.2, Ankara, 2002, 142-151.

Mangġol-un Niuça Tobça'an - Moğolların Gizli Tarihi, C.I, yay. Ahmet Temir, 3. Baskı, Ankara, 1995.

MELYUKOVA, A.İ., "İskitler ve Sarmatlar", çev. İ. Togan, Erken İç Asya Tarihi, yay. D. Sinor, İstanbul, 2000, 141-166.

MERCÂNÎ, Şahabeddin, Mustefâd'ül-Ahbâr fî Ahvâl-i Kazan ve Bulgâr, Kazan 1897 basımının tıpkıbasımı, C.I, Ankara, 1997.

MESUDİ, Mürûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar), çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2004.

MIZILANI, İsmail, "Tarih Halkların Zenginliğidir" çev. Adilhan Appa, Bilig, sayı 7 (1998).

-----, "Karaçay Malkar Halkının Tarihçesi", çev. Ali Şıdaklanı – Yılmaz Nevruz, Birleşik Kafkasya dergisi, sayı 19 (Temmuz-Ağustos-Eylül 1999).

MOSES KHORENATS'I, History of the Armenians, İng. çev. Robert W. Thomson, Cambridge – London, 1978.

MOVSĒS DASXURANC'I, The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Dasxuranc'i, yay. C. J. F. Dowsett, London, 1961.

NAHMETOV, Ahmet, "Eski Bir Türk Boyu Müytenler ve Menşe Efsaneleri", Türkler, C.3, Ankara, 2002, 580-583.

NÉMETH, Gyula, A honfoglaló magyarság kialakulása, Budapest, 1930.

NIKEPHOROS, Short History, yay. Cyril Mango, Washington, 1990.

OBOLENSKY, Dimitri, "The Varangian-Russian Controvensy: The First Round", The Byzantine Inheritence of Eastern Europe, London, 1982.

OSTROGORSKY, George, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. F. Işıltan, 4. Baskı, Ankara, 1995.

Povest Vremmenıkh Let' po lavrent'evskoy letopisi 1377 g., yay. D. S. Lihaçev - B. A. Romanov, Moskova, 1950.

PRITSAK, Omeljan, Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren, Wiesbaden, 1955.

-----, "The Pe*č*enegs: A Case of Social and Economic Transformation", Archivum Eurasiae Medii Aevi, S.1 (1975), 212-235.

-----, "Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri", Türkler, C.2, Ankara, 2002.

PROKOPIUS, The Secret History, yay. Richard Atwater, Michigan, 1961.

RÁSONYI, László, "Başkurt ve Macar Yurtlarındaki Ortak Coğrafi Adlar Üzerine", I. Türk Dil Kurultayında Okunan Bildiriler 1963, Ankra, 1964, 105-112.

---, Tarihte Türklük, 2. Baskı, Ankara, 1988.

ROMAŠOV, S. A., "Bolgarskie plemena Severnogo pričernomor'ja v V-VII vv., Archivum Eurasiae Medii Aevi, VIII (1992-1994), 207-252.

RÓNA-TAS, ANDRÁS, "Where was Khuvrat's Bulgharia?", Acta Orientalia Hungaricae, 53/1-2 (2000), 1-22.

-----, "Kubrat Han'ın Büyük Bulgar Devleti" Türkler, C.2, Ankara, 2002, 625-629.

RUBINI, Claudio, "Samarkand, the City of the Timurid Power", Emir Timur ve Varisleri Sempozyumu, İstanbul, 25-26 Mayıs, 2005.

SAİFUTDİNOV, Rishat, "Macar Dilinde Bulunan Osmanlı Öncesi Türkçe Kelimeler", Türkler, C.3, (Ankara, 2002), 678-683.

SALMAN, Hüseyin, "Karluklar", Türkler, C.2, Ankara, 2002, 421-424.

SINOR, Denis, Inner Asia, History-Civilization-Languages, A Syllabus, The Hague, 1969.

-----, Erken İç Asya Tarihi, İstanbul, 2000.

-----, "(Kök) Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı", çev. Talat Tekin, Erken İç Asya Tarihi, der. D. Sinor, İstanbul, 2000, 383-424.

SISILOV, D. D., Pıtya na Bılgariya, Sofiya, 1936.

STANİŞEV, N., Kratka istoriya na Bılgarite ot nay-stari vremena do dnes, Sofiya, 1942.

SZÁDECZKY-KARDOSS, S., "Avarlar", çev. R. Sezer, Erken İç Asya Tarihi, yay. Denis Sinor, İstanbul, 2000, 283-310.

SZÉKELY, György, "La conquête turco-bulgare et la fondation de l'Etat bulgare", Turkic-Bulgarian-Hungarian Relations, yay. Gy. Káldy-Nagy, Budapest, 1981.

ŞEŞEN, Ramazan, İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, 2. Baskı, Ankara, 1988.

ŞİKÂRÎ, Karaman Oğulları Tarihi, yay. M. Mesut Koman, Konya, 1946.

ŠIRAK AŠHARHAC'OYC', The Geography of Ananias of Širak (Ašharhac'oyc'), The Long and Short Recensions. Introduction, Translation and Commentary by R. H. Hewsen, Wiesbaden, 1992.

ŠIŠMANOV, Ivan, "L'éimologie du nom *Bulgare*", Keleti Szemle, S.4 (1903), 334-363; S.5 (1903), 88-110.

TATARLI, İbrahim, “Kım vıprosa za bılgaskite imena i dırjavni obrazovanija v Mala Azija prez XI-XV vv.”, Bılgariya 1300, Institutsii i dırjavni traditsii, C.2, Sofija, 1982, 385-396.

TEKİN, Talat, Tuna Bulgarları ve Dilleri, Ankara, 1987.

-----, Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası, Ankara, 1988.

-----, “Zetacism and Sigmatism in Proto-Turkic” Makaleler 1: Altayistik, haz. E. Yılmaz – N. Demir, Ankara, 2003, 1-38.

-----, “Further Evidence for “Zetacism” and “Sigmatism”, Makaleler 1: Altayistik, haz. E. Yılmaz – N. Demir, Ankara, 2003, 45-54.

-----, “Altay Dilleri Teorisi”, Makaleler 1: Altayistik, haz. E. Yılmaz – N. Demir, Ankara, 2003, 73-86.

-----, “Zetacism and Sigmatism: Main Pillars of the Altaic Theory” Makaleler 1: Altayistik, haz. E. Yılmaz – N. Demir, Ankara, 2003, 215-234.

THEOPHANES, The Chronicle of Theophanes the Confessor, yay. Cyril Mango - Roger Scott, New York, 1997.

THEOPHILAKTOS SIMOKATTES, Theophilacti Simocattae Historiarum (Libri Octo), Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonn, 1834.

TIPKOVA-ZAIMOVA, Vasilka, “XI. Yüzyıldan Sonra Anadolu’daki Bulgarlar ve Selçuklular“, Türkler, C.6, Ankara, 2002, 241-245.

TODOROV-BEMBERSKİ, Hristo, “Opıt tematiçeskikh sistematizatsii suştestvuyuştikh etimologii etnonima *bulgarin*” Linguistique Balkanique, XXXI/3-4, 1988, 175-219.

TOGAN, Zeki V., Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili, İstanbul, 1972.

-----, Umumî Türk Tarihine Giriş, 3. Baskı, İstanbul, 1981.

TRYJARSKI, E., “Protobułgarzy” Hunowie Europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczynegowie, yay. K. Dąbrowski - T. Nagrodzka-Majchrzyk - E. Tryjarski, Warszaw, 1975.

TURAN, Osman, Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Târihi, C.I, 6. Baskı, İstanbul, 1993.

-----, Selçuklular Zamanında Türkiye, 7. Baskı, İstanbul, 2002.

TZVETKOV, Plamen, *Bılgarija i Balkanite ot drevnostta do naši dni*, Varna, 1998.

-----, “Türkler, Slavlar ve Bulgarların Kökeni“, Türkler, C.II, Ankara, 2002, s.599-605.

VÁCSY, Peter, “Hunlar Avrupa’da”, Attila ve Hunları, yay. Gy. Németh, çev. Ş. Baştav, İstanbul, 1962.

VENEDIKOVA, K., “Svedeniya za Bılgari v Mala Aziya i otnoşeniyata im s anadolski plemena i knyajestva (XI-XIV vv)” Pırvi mejdunaroden kongres na bılgaristika I: Srednovekovnata Bılgarska dırjava, Sofiya, 1981.

---, Bılgarite v Mala Aziya ot drevnostta do naşi dni, Sofiya, 1998.

YILMAZ, Emine, “Çuvaşlar ve Çuvaşça” Türkler, C.20, Ankara, 2002.

YÖRÜKÂN, Yusuf Ziya, Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ’da Türkler, İstanbul, 2004.

ZEKİEV, Mirfatih Z., Törki-Tatar Etnogenezı, Kazan-Moskova, 1998.

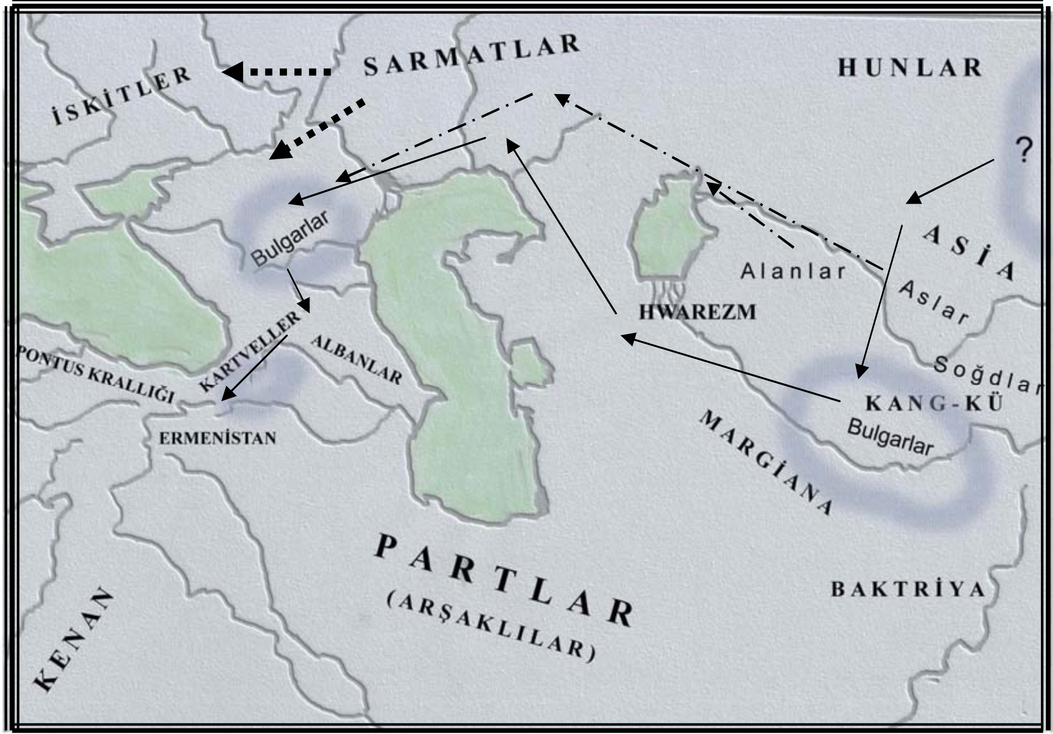
-----, “Bulgar-Tatarların Etnogenezi ve Genel Gelişme Aşamaları” *Türkler*, C.II, Ankara, 2002, 425-444.

ZIMONYI, István, The Origins of the Volga Bulghars, Szeged, 1990.

-----, “Préhistoire hongroise: méthode de recherche et vue d’ensemble”, Le Hongrois et l’Europe: Conquête et Intégration, yay. S. Csernus - K. Korompay, Paris Szeged, 1999, 29-44.

-----, “Bulgarlar ve Oğurlar”, Türkler, C.2, Ankara, 2002, 606-616.

ZLATARSKİ, Vasil, İstoriya na bılgarskata dırjava prez srednite vekove, C.1, Sofiya, 1970.

Harita 1: M.Ö. 2 yy'da Bulgarların Alan-As birliği ile birlikte tahmini hareketi

Harita 2: Doğu Avrupa'da Bulgar varlığı ve ilişkili topluluklar (6.-7. yy)